

1880-as években végül is kibontakozott, az elsősorban nemzetiségi területeken és a magyar nyelv terjesztésének állíttatott szolgálatába: kiad-ványokkal, magyar tannyelvű óvodák, iskolák segélyezésével, a magyaro-sításban jó eredményeket elért tanítók jutalmazásával. 1867-től 1890-ig 22 ilyen egyletet hoznak létre (ebből 15-öt 1880 után); természetesen leg elsősorban a nemzetiségi területek magyar nyelvszigetéiben, illetve a magyar nyelvhatár közelében. Az általában törvényhatósági szintű egyletek fölött néha nagyobb, regionális szervezet is épül, illetve éppen ilyen indítja meg az alacsonyabb fokú egyletek szervezését: így jön létre a Felvidéki Magyar Közművelődési Egylet 1882-ben, az Erdélyrészti Magyar Közművelődési Egylet (EMKE) 1885-ben, 1890-ben pedig egy dunántúli közművelődési egylet. Az egyletek tagságát kétségtelenül nagyon is reális vészélyérzet mozgatja; a lehetőségekhez képest a tagok ügybuzgalma sem csekély, és nem hiányzik a kormánytámogatás sem. A vállalkozások mégis eredménytelenek maradnak: a magyar nyelv terjesztésére nem magyar nyelvű tömbök esetén ezek az eszközök éppúgy használhatatlanok, mint ahogy végül is eredményteleneknek bizonyulnak az adminisztratív módszerek is.

A kultúra e lokális intézményeinek mind az öt – illetve a közgyűjteményekkel együtt hat – típusában legjellegzetesebb vonása az őket fenn-tartó spontán helyi igény, és fenntartásuknak – az esetleges központi támogatás mellett is – döntően helyi anyagi alapja: akár az önkormányzatok közgyűjteményi kezdeményezéseiről, akár valamely kifejezetten kulturális célra alakult helyi társadalmi-szakmai egyesületről légyen is szó. E helyi igények összetevői között első jellemző vonásként – elsősorban természetesen nem az olyan szűkebben szakmai-érdekképviseleti egyesületek, mint az orvos-, gyógyszerész- vagy tanítóegyletek esetén – a részvétel motívuma és az így kialakuló társadalmi bázis a jellegzetes. A motívumok között fontos szerepet játszik egyfajta lokálpatriotizmus: igény a terület múltjának, illetve jelen kultúrájának bekapcsolására a nemzeti múltnak és kultúrának abba a részleteiben egyre gazdagodó összképébe, mely a központilag szervezett tudományos kutatás során kibontakozóban van. De szerepet játszik benne az a törekvés is, hogy – kivált a nemzetiségi területeken – a magyarság szupremáciáját kultúrájának magasabb fokával és történeti érvekkel is biztosítsák. A helybeli arisztokrata és birtokos nemesi uralkodó rétegek, városokban a patrícius

polgárok, a mozgalmakba bekapcsolódva saját családjuk és osztályuk hagyományos pozíciójának morális megerősítésére számítanak, a mindenzt anyagilag nem kevésbé és nem kis mértékben támogató modern polgári elemek a történeti vezető réteg és annak eszményei felé irányuló asszimilációjuk bizonyítékaként kapcsolódnak be ezekbe az egyesületekbe. Az így induló helyi közművelődési kezdeményekben a szakszerűséget és a tényleges munkát végző elemet főleg tanáremberek, papok (köztük nagy számban tudós paptanárok), már jóval ritkábban valamely szakmában valóban elmélyedt vagy műgyűjtéstől híres földesurak vagy gazdag polgárok képvislik. A társadalmi tekintély bázisát az utóbbiak mellett részint a közigazgatás, részint az egyházak vezetői egészítik ki, akik egyúttal az így folyó tudományos-kulturális munkának az uralkodó osztály országos érdekeivel való helyi összehangolására is ügyelnek.

Ennek a sokoldalúságnak ellenére végül is meglepő, hogy mindenzen intézmények aránylag milyen keskeny bázison állnak, még az olyan valóban széles társadalmi bekapcsolódást lehetővé tevő egyesületeknél is, mint a történeti, régészeti, múzeumi, vagy a magyar nyelv terjesztésére vállalkozó egyletek. A tagok száma általában a lehetségeshez képest sehol sem nagy, és a rendelkezésre álló anyagi alap – talán az EMKE-t kivéve – meglepően csekély: ez a tagságnak vagy csekély áldozatkészségre, vagy még csekélyebb teherbíró képességre utal. Mindenesetre jellemző, hogy a tisztán társadalmi jellegű művelődési egyletek túlnyomó része az 1860–70-es évek fordulójának a gazdasági konjunktúrától is alátámasztott nemzeti felbuzdulásában alakul meg és indul fejlődésnek, az 1870-es évek végére viszont általános stagnálás következik be mind a tevékenység aktivitását, mind az anyagi támogatást, mind a taglétszám alakulását tekintve. Mintha a politikai áttörés után naiv módon szakmai-lag is várt gyors siker elmaradása demoralizálná a résztvevőket, hogy azután a millenniumi előkészületek kampánya indítson meg újabb, bár már meglehetősen lassú fellendülést. Valójában mindez nem meglepő: a művelődés helyi problémái iránti spontán társadalmi érdeklődés ilyen hullámváza pontosan egybevág azzal a folyamattal, melynek során a még 1848 előtt indult polgárosodás eszményei az őket politikailag elsősorban hordozó társadalmi osztály anyagi és morális hanyatlásával együtt

elhalványulnak és a következő évtizedekre egy új, valódibb polgári művelődésnek adják át helyüket.

Ez a folyamat magyarázza azután részint a legszélesebb tömegek felé irányuló, általuk szervezett népművelési tevékenység majd minden formájának teljes hatástarlanságát, részint ugyanakkor a sajátosan intellektuális típusú, tudományos igényű szervezkedések viszonylagos sikerét. Az 1848 előttől indult liberalizmus népművelési törekvései a széles paraszti tömegek számára már éppúgy nem mondtak semmit, mint ahogy az 1848 előttől öröklött bármely nagy könyvtár könyvállománya (túlnyomó részében egy holt nyelvnek és egy érdektelenné vált tudománynak csupán a könyvgyűjtők számára értékes darabjaival) sem volt használható a 19. század második felében; a nemzetiségi tömegekben pedig a régi fajta, de éppen ezekben az egyletekben magukat makacsul fenntartó magyarosító igények és illúziók már csak az ellenállást fokozták. A tudományos célú szervezkedésnek viszont – ha csak nagyon keskeny sávban is – de ekkorra már kezdtett kialakulni a maga valóságos és a polgárosodás fő vonalában fekvő, lassan erősödő bázisa, főként a városi lakosságban. Mert végső fokon a társadalom a művelődésnek közművelés jellegű elemeit – ha más-ként nem: passzivitásával, elutasításával – éppúgy a saját igényeihez fogja hozzáidomítani, mint a közoktatásügy szervezetével tette, amikor rászorította a számára valóban szükséges iskolatípusok kialakítására.

Visszatekintve arra az útra, melyet a legtágabban vett művelődés kerteinek s országos és helyi intézményeinek megteremtésével e korszak minden mennyiség, mind minőség szempontjából megtett, nem lehet bizonyos elismerés nélkül nézni az energiát és szervezőkézséget, melyet a most kiépülő magyar polgári állam ennek során kifejtett. De meg kell látni az eredmények mögött döntő tényezőként a hazai polgárosodásnak azokat a már 1848 előtt alakulni kezdő, de az abszolutizmus alatt és által visszafojtott kulturális igényeit is, melyek ezt a kiegyezés utáni hirtelen fejlődést – helyesebben: továbblépést – mintegy megalapozva, lehetővé tettek. Mert az így kialakult művelődési keretek kitöltése nem jelentett kissébb feladatot, mint megteremtésük. Ezt pedig pusztán adminisztratív eszközökkel, a társadalom mozgásában azonos irányú erőteljes tendenciáknak megléte nélkül nem lehetett volna megoldani.

Ám, hogy a korszaknak a kereteket megteremtő, s azt intézményekkel megtöltő tevékenységén túl, képünk – bármilyen nagy vonalakban is –

immár a művelődés egészének képévé teljesedjék ki, e folyamat döntő mozzanataként meg kell ismernünk e művelődés tartalmát is, méghozzá annak mindhárom ágában: a tudományban, az irodalmi-művészeti kultúrában és a tömegműveltségen egyaránt.

2. A MŰVELŐDÉS TARTALMA

A MŰVELTSÉG ÁTALAKULÁSA

A művelődés így kialakított kereteinek tartalma: tehát maga a tényleges műveltség, három különböző szinten és funkcióban jelenik meg, ám ilyen teljességeben és ilyen differenciáltan, most, korszakunkban először. A művelődés három ága – legalábbis Magyarország művelődésben sok szempontból elmaradt viszonyai között – még a 19. század első negyedében is jóval közelebb volt egymáshoz, mint amennyire útjaik most, kiteljesedve szétváltak. A tudomány, ha formailag már meg is indult a szakmai szétválás útján, valójában még kevésbé volt differenciált. Még létezett – ha kihalóban is – egyfajta polihisztorság; az irodalom és a képzőművészet alacsonyabb igényei, normái mellett még tág tér nyílt a – ha nem is okvetlenül rossz értelemben vett – dilettantizmusnak, amatőrködésnek. A tömegműveltség is homogénabb volt: tartalmilag is, társadalmilag is döntően paraszti alapjával, mely ráadásul a falun sokáig még túlnyomó analfabetizmus folytán egészében még csak kevéssé mozdult ki hagyományos formáiból. A műveltség e három szférája így azután sok ponton viszonylag könnyen össze is olvadt: nemcsak a tényleges szakmai tevékenységen, hanem a különböző jelenségek megközelítésének szemléleti azonosságában, bizonyos értékrendek, tekintélyek s hierarchiák általános elismerésében. A népi gyógyító tudomány együtt élt (sokszor a más téren művelt ember tudatában is) a racionális orvostudománnyal; közössziszteletnek nem is egészen méltatlanul örvendő történeti munkákat írtak történetileg képzetlen autodidakták; bizonytalanok voltak a művészet normái, akár az irodalomban, akár a zenében, akár a képzőművészettel, ahol a rajzolás szinte a fényképezés mai igényeit kívánta pótolni és fordítva. Ha 1848 küszöbéről visszatekintve a 18. század végi állapotokhoz viszonyítva mégis haladást állapíthatunk meg, kétségtelen, hogy a század

második felének haladása ehhez képest nemcsak mennyiségileg, hanem mindenekelőtt minőségileg hasonlíthatatlan, és nemcsak a tudományban, hanem a tömegműveltségen is.

E változás során a műveltség tartalma három alapvető vonatkozásban alakult át: a termelőrők fejlődésével kibontakozó és meggyorsuló tudományos haladás folytán rendkívül megerősödő egzakt szakszerűségen, a művelődés egyes területeinek fokozott szakmai differenciálódásában, egymástól eltávolodásában, s végül az analfabetizmus csökkenése folytán a legszélesebb tömegek információkkal való ellátásának rohamos megnövekedésében, ami látóhatáruk erős kitágulását eredményezte. A műveltség ilyen rendkívüli meggazdagodása mindenekelőtt korábban ismeretlen, minőségileg is új tényekkel, természeteszerűen kezdi feszegetni a hagyományos világkép és világmagyarázat elsősorban vallásos formákban megszilárdult kereteit: kérdőjeleket állítva fel és megnövelve az igényt a természet és a társadalom újonnan feltárt jelenségeit leírni, értelmezni, magyarázni képes megoldások iránt. Akkora erővel, mely még korszakunk folyamán, ha nem is minden vonatkozásban egyforma energiával és eredménnyel, de egyaránt éreztetni kezdi hatását mind a tudomány, mind az irodalom és művészet, mind a tömegműveltség fejlődésében, új tartalommal töltve be a még régi és a korszak végére már egyre jobban repedező kereteket.

A TUDOMÁNYOK EGYETEMES FEJLŐDÉSE ÉS A HAZAI TUDOMÁNYOS ÉLET

A kiegyezéstől a század végéig terjedő korszak hazai tudományossága – éppúgy mint mindenhol a világban – azoknak a nagy természettudományi és műszaki felfedezéseknek, találmányoknak jegyében áll, melyek a 18–19. század fordulójától – szoros kapcsolatban a polgári forradalommal, illetve a polgárosodásnak a termelés és a gondolkodás feudális korlátait egyaránt ledöntő kibontakozásával – egyre gyorsuló ütemben formálják át az ember anyagi környezetét, valamint önmagáról és a világról alkotott képét. A közvetlenül megelőző évtizedek során már ismertté vált a fizikában az elektrolízis (Faraday, 1833), a spektrálanalízis (Kirchhoff–Bunsen, 1859); 1888-ban fedez fel Hertz az elektromágneses hullámokat. A biológiában a sejtosztódás lesz ismertté (Remak, 1852) és az 1860-as

években Mendel már megállapítja az átöröklés törvényeit. A kémiában 1869-ben születik meg az elemek Meyer- és Mengyelejev-féle periodikus rendszere, 1878-ban pedig Adolf Bayer felfedezi az indigószintézist. Az orvostudományban – ahol már 1861 óta ismert Semmelweis már 1848-ban tett, de csak ekkor publikált felfedezése a gyermekágyi láz kórokozójáról – 1867-ben J. Lister közzéteszi az aszeptikus sebkezelés elveit, 1882-ben R. Koch a tuberkulózis, a következő években E. Klebs és F. Löffler a diftéria bacillusát fedez fel, s 1885-re L. Pasteur kidolgozza a veszettség elleni védőoltás eljárását. A műszaki tudományokban 1867-ben A. Nobel felfalálja a dinamitot, J. Monier a vasbetont, de ebben az évben jelenik meg Siemens a – mint láttuk Jedlik által már korábban felfedezett, de kiaknázatlanul hagyott – dinamóval (majd 1879-ben az első villamos mozdonyval), 1872-ben Westinghouse a légfékkel, 1876-ban Otto és Beau de Rochas a négyütemű motorral; ugyanebben az évben megszólal Bell telefonja, a következőben Edison fonográfja; 1883-ban megjelenik a Maxim géppuska, 1884-ben Parsons gőzturbinája, Mergenthaler szedőgépe, valamint (Bánki Donát ugyancsak már korábban kidolgozott, de ki nem használt porlasztójával azonos megoldást alkalmazva) a benzínmotor (Daimler-Maybach). 1885-ben ezután elindul Daimler és Benz első automobilja és Mannesmann előállítja a varrat nélküli csöveget.

A természettudomány és a technika alig néhány évtized alatt is ilyen, csak e néhány példából láthatóan is hatalmas ütemű és széles fejlődésétől nem lehetett független a természet ezeknek nyomán minden eddigieknel mélyebb feltárása és az ezáltal is kibontakozni segített új típusú termelési viszonyok révén megfigyelhetővé vált új világnézeti és sajátos társadalomtudományi törvényszerűségek megfogalmazása. A társadalom előtt beláthatatlan perspektívákkal, immár az emberi tudomány révén, hatalmasra tárulnak a fejlődés kapui; megindul s elsősorban a fejlődéstől közvetlenül érintett rétegekben gyorsan kibontakozik a hagyományos, a polgári forradalommal már amúgy is megrendített értékrendek teljes átrendeződése: a társadalom, egyre szélesebb rétegeiben, éretté válik az új valóságot tükrözni kívánó tudományos világmagyarázatok, rendezőeszmék és ideológiák (köztük előkelő helyen egy új történetszemlélet) befogadására. Ezek sorában jelenik meg már a 19. század első felében Auguste Comte (1798–1857) pozitivizmusa a haladás három fokozatával, majd a tudományok szervesen egymásra épülő: matematikai-természettudomá-

nyos megalapozottságú hierarchiájának kidolgozásával; ezt építi tovább John Stuart Mill (1806–1873) és a társadalmat már mintegy biológiai organizmusként egységben látó Herbert Spencer (1820–1903), valamint az ezt, kivált a történelmi fejlődés törvényszerűségeinek gazdag tényanyag feltárásán alapuló megállapításával tovább fejleszteni megkísérő Thomas Buckle (1821–1862), majd Hippolyte Taine (1829–1893) az egyénnek környezete és kora által való sokoldalú meghatározottságát mutatva ki. Mindez szinte szükségképpen jár együtt a vallásos–idealista elemek háttérbe szorulásával a társadalom tudományos gondolkodásában is, hiszen a történelmi folyamatban a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek térhódítását természettudományos gyökerű ideológiák segítenek megalapozni. A már a 19. század első felében jelentkező evolucionizmus mellé az 1860-as évekre zárkózik fel a darwinizmus, a fajoknak a létharcban, természetes kiválasztódás útján való fejlődését, tökéletesbülését hirdetve: ennek társadalomtörténeti következtetéseit azután ugyancsak még korunkban Ernst Häckel biológiai monizmusa fogja levonni, hogy az eszmék így egyre bonyolultabb kavargásában (melyet csak fokoztak az idealizmus és irracionalizmus az így erősödő és szélesedő, többnyire még mechanikus–racionalista materialista evolucionizmus alkalmazásának fonákságaira hivatkozó felélesztőinek – Nietzsche, Schopenhauer – támadásai, vagy olyan értelmezései mint Gobineau vagy H. St. Chamberlain a fajok harcát hirdető elméletei) az értelmes és előremutató rendet a dialektikus és történelmi materializmus, a marxizmus megjelenése hozza létre. Immár azonban nemcsak a világ megismérésének, hanem mindenél teljesebb megváltoztatásának szándékával is.

A tudományos haladásnak földrajzilag is egyre szélesedő, egyre több országra és földrészre kiterjedő folyamatába a reformkor még csak szerény, de azóta (a politikai korlátok és akadályok ellenére is) egyre erősödő kezdeményezései után Magyarország teljes bekapcsolódásának feltételei korszakunkban jönnek létre. A gazdaságban valójában csak most kezdenek kialakulni a tudomány és a modern műszaki haladás eredményeit felhasználni is képes – bár sokáig még így is gyenge – ipari és mezőgazdasági igények, és a társadalomban is most jelennek meg, ha egyelőre igen keskeny rétegként, de immár mégsem csupán kis előőrsszerű csoportokban az új korszak eszmei következtetéseit is levonni képes elemek. Jelentős minőségi változás ez az előző korszakokhoz képest, akkor is, ha mindebben jel-

legzetesen és egyidejűleg tükröződik a magyarországi polgári fejlődés ereje és gyengesége is.

Kétségtelen ugyanis, hogy a kor tudományosságának eredményei aránylag gyorsan beépültek a nekik funkcionálisan megfelelő hazai viszonyokba; eredményeik, módszereik gyorsan alkalmazásra és felhasználásra, sőt oktatásra is kerültek: nem is alacsony színvonalon. Sőt a hazaiak nem egy esetben (kivált egyes gyakorlati részletekben) figyelemreméltó módon tovább is fejlesztették, tökéletesítették azokat; a természettudományokban egyes eljárások finomításával, értékes részletkutatásokkal, a társadalomtudományban pedig a kor modern történetfilozófiáiból (elsősorban a pozitivizmusból) levonható módszertani tanulságoknak a konkret történeti kutatásban való alkalmazásával és így az általuk vizsgált hazai viszonyoknak az európai polgári értékrendekhez való hasonításával.

Ugyanakkor azonban a már többé-kevésbé eredményes és termékeny adaptációval túlmenőleg az egyetemes tudományfejlődés számára a korszak hazai tudományának gyakorlata, s elméleti kutatása még nem hozott valóban jelentős eredeti eredményeket. A természettudományban ezt részint a megoldandó feladatok egyre bonyolultabb és egyre költségesebb alapkutatásokat, legalábbis különleges és költséges műszerezettséget igénylő volta, részint a tudománnyal szembeni gyakorlati követelményeknek elsősorban a hazai gazdaság részéről támasztott túlhalmozódása akadályozta. A hosszas gazdasági dekonjunktúra sokáig le is fékezte az 1860–1870-es évek fordulóján még oly nagy lendülettel bontakozó tudományos tervezeteket. A társadalomtudományokban a társadalmat – kivált annak tudati szféráit – átszövő számos feudális maradvány, és elsősorban a történeti és politikai vonatkozású tudományokban az Ausztriához fűződő kapcsolat és az ebből előálló sok minden mást is elfedő (és el is torzító) közjogi problematika befolyása gátolta a hazai társadalom jelene és múltja által felvetett jelenségek tágabb, általánosabban is érvényesíthető történeti-elméleti filozófiai feldolgozásait. Ezért vagy azért, de az eredmény tanúsága szerint a hazai kutatás az egyetemes tudományfejlődéshez minőségileg is ténylegesen újat korszakunkban egyelőre még csak keveset tett hozzá; ilyenként talán csak a transzformátorak, jellemző módon egy ipari vállalkozás keretében történő kidolgozását (Bláthy, Déri, Ziper-

nowsky 1884) említhetjük és azokat az elméletileg is jelentős kutatásokat, melyek korszakunkban megindulva a századvégre majd az Eötvös-inga megteremtéséhez fognak vezetni.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK ÉS A MŰSZAKI TUDOMÁNYOK

Mindenek ellenére, a korszak fejlődése a természettudományban és a műszaki tudományokban volt akadálytalanabb és egyenesvonalúbb. Ennek oka egyrészt a hazai előzményeknek – az orvostudományt leszármítva – még igen új volta vagy éppenséggel szinte teljes hiánya: ezért a tudományosság állandó gyors újulása folytán itt nem alakultak még ki és főleg nem merevedtek meg olyan felfogások, ideológiák, és hozzájuk fűződő, körülöttük tömörülő érdekszövetségek, melyek a fejlődést hosszabb időre vissza tudták volna tartani. Másrészt a tudományos kutatás-sal szemben kezdtől fogva támasztott gyakorlati követelések és feladatok – s ugyanakkor a külföld nagy felfedezései – végig nagy húzóerőt gyakoroltak fejlődésükre bár inkább gyakorlatban, mint elméletben. Végül, de nem utolsósorban, a hazai társadalmi fejlődés már az 1850-es évekre kialakított egy olyan – túlnyomórészt polgári származású – értelmiségi réteget, amely szellemileg és anyagilag egyaránt alkalmas bázisul szolgált a modern természettudományok iránti bontakozó hazai igények személyi utánpótlásának biztosítására. Fiai azután a külföld (a szülői ház olykor nyelvileg is német kultúrájának vonzásában elsősorban a német nyelvterület) a természettudományokban és a technikában ekkor az ére ugrott egyetemein szerzik meg diplomájukat (megőrizve azonban egyfajta nosztalgiát a távolabbi angol és francia tudományosság iránt is) és sajátítják el ezzel együtt a tudományos kutatásnak a polgári munka követelményeivel oly rokon szigorú fegyelmét és módszerességet. A kiegyezés alapján megszerveződő magyar polgári állam természettudományosságának újonnan felállított keretei, s gazdaságának e keretek alakítására is kiható igényei így őket juttatják a vezető szerephez. Ez a generáció (hogy csak olyan tagjait említsük, mint a geológus Szabó József, a geográfus Hunfalvy János, a kémikus Than Károly, az orvos Balogh Kálmán, Margó Tivadar, a fiziológus Jendrassik Jenő, a matematikus Hunyady Jenő és König Gyula, a fizikus Eötvös Loránd és Fröhlich Izidor, a mérnök Kruspér István, Stoczek József és az ásványtudós Krenner József

stb.) hazatérve, az 1860–70-es évekre az akkor legkorszerűbb európai eredményeket felhasználva alakítja ki tudományos világnézetét, majd saját munkája, valamint a kiszélesedő utánpótlásból kiemelt legjobb tanítványai (de részben még egyes, az abszolutizmusban idehelyezett s itt is maradt ausztriai szakemberek) munkássága révén meg fogja határozni a korszak hazai természettudományos-műszaki kutatásának arcumatát – egyúttal megvetve alapját a századforduló új fellendülésének is.

Részletesen ismertetni az e téren elért eredményeket – éppen azoknak általában a tudomány részterületeihez kapcsolódó volta folytán – értelmetlen és sikertelen kísérlet lenne, már csak azért is, mert korszakunk a tudóspályák nagy részében is alapozó jellegű: a kiegyezés után kibontakozó életművek többsége az 1880 utáni évtizedekben teljesedik ki.

A csak vázlatos felsorolásban is meg kell említenünk a matematikusok közül Hunyady Jenőt, aki a determinánsok átalakításával, a feltételes egyenletek vizsgálatával indította el azt a valóban tudományos színvonalú hazai matematikai munkát, amely csúcsát König Gyulának már az 1870-es években induló és teljes jelentőségében majd a századfordulóra kibontakozó sokoldalú, az algebra és a szármelmelet vonatkozásában egyaránt jelentős fundamentális kutatásaiban érte el. A természettudományok közül a fizikában a tudományegyetemen Jedlik Ányos örököbe lépő Eötvös Loránd a klasszikus fizikának mind tematikailag, mind szemléletileg utolsó nagy alkotásaihoz sorakozó kísérleti módszerű kutatásai során felfedezi a felületi feszültség meghatározására szolgáló Eötvös-féle törvényt, és 1889-re megszületnek a gravitáció állandójának dinamikus módszerrel való meghatározását célzó kutatások első eredményei is. Mellette Fröhlich Izidor akkor még korszerű eredményként megoldja az elhajlított fény polározási állapotának problémáit, ha ezen túllépni és az új eredményeket adaptálni már a századfordulón is egyre kevésbé lesz képes. Különben korszakunkban a matematikában oly jelentős König Gyula kutatásai a fizikát is érintik: az általános mechanikában a róla elnevezett dinamikus alaptörvény megfogalmazása révén.

A csillagászatban a 70-es évek elejétől Konkoly-Thege Miklós saját ógyallai csillagvizsgálójában annak szerényebb, akkor még korszerű eszközeivel is jelentős asztrofizikai kutatások folynak, bekapcsolódva a csillagsírkép katalógus összeállítását célzó nemzetközi megfigyelésekbe. A Gothardtestvérek herényi kis csillagvizsgálója a fotografikus módszer

eredményeivel, a novák és planetáris ködök spektrumainak összefüggésére vonatkozó felfedezésével válik ismertté. Ógyalla különben bekapcsolódik az országnak az 1870-es évektől folyó rendszeres földmágnesességi felvételébe is: utóbbi, az éghajlati viszonyok figyelemmel kísérésével együtt, a Meteorológiai Intézet végzi.

Az égről a földre visszatérve: a földrajzi tudományok hazai művelésben Hunfalvy a világon negyediknek felállított budapesti földrajzi tanszéken már az 1870-es évektől erőteljesen a Humboldt-féle egzakt irányt érvényesíti; az ásványtani tudományokban Krenner József és iskolája elsősorban Magyarország ásványvilágát – különösen az ércbányák ásványait – vizsgálja, főleg az ásványok kristálytani, optikai és egyéb fizikai tulajdonságainak és kémiai összetételének megállapításával: kutatásait később főleg Semsey Andor bőkezű anyagi támogatásával kiterjesztve az egész világra. Rokon jellegű munkát végez, mint említettük, a Földtani Intézet, mely a hazai föld geológiai felvételét végzi el: 1882-ig elkészül a Dunántúl, majd Hantken és Böckh megkezdi a Bánság és Bihar felvételét; bányageológiai kutatásokat indítanak és agrogeológiai felvételeket kezdeményeznek, munkájuk során országszerte nagyszámú mélyfúrást is végezve. Ehhez kapcsolónak a hazai őslénytani kutatások is, melyek gazdag és értékes leleteket eredményeznek.

Igen kiterjedtek a döntően már biológiai módszerű és igényű hazai állattani kutatások, melyek négy helyen is folynak. A budapesti egyetem zoológiai tanszékén Margó Tivadar az összehasonlító bonctani irányt a szövettani kutatási iránnal bővíti: utóbbi téren maga is jelentős eredményeket mutathat fel a magyar biológiában még nagy jövő előtt álló izomélettani kutatások megalapozásával. Tanítványaként ebbe az irányba illeszkedve folytatja a kolozsvári egyetem állattani intézetében Entz Géza végénnyeken a rostok finomszerkezeti kutatását. A Nemzeti Múzeum állattárában 1870 óta állatrendszertani kutatások folynak a magyarországi fauna teljes számbavételének céljával. A Műegyetem ekkor még meglevő állattani intézete Kriesch József irányításával alkalmazott állattani kutatásokat végez elsősorban a halászat és a méhészeti vonatkozásában. A növénytan területén gyakorlati feladat: a teljes hazai flóra már Kitaibel által megkezdett feltárása áll a kutatások előterében; ebben elsősorban Borbás Vince és Simonkai Lajos végeznek igen jelentős munkát a honi genusokat rendszerező vagy revideáló dolgozataikkal és

hazai tájak flóráját részletező leírásaikkal, de éppen elméletileg nem kevésbé jelentősek az egyetem növénytani tanszékén a modern induktív mikroszkopos növényanatómiai irányt képviselő Jurányi Lajos professzor funkcionális mikroszkópikus sejtiani, szövettani és fejlődéstani kutatásai.

A kor hazai természettudományi kutatásai közül, nem utolsósorban a gyakorlathoz való szoros kapcsolatuk folytán különösen a kémiaiak voltak jelentősek. A kutatások főleg a szervetlen kémia területén folynak: ebben Helmholtz roppant tudományos hatásán túl szerepet játszott az is, hogy itt a kutatások viszonylag csekély műszerezettség mellett, különösebb laboratóriumi igények nélkül és így aránylag olcsón ígértek gyakorlatilag is felhasználható eredményt. A hazai kémiai tudományosságban így korszakunkon végig a szervetlen kémia problémái uralkodnak és a szerves kémiai kutatások csak a század végen fognak majd – akkor is gyéren – jelentkezni. Ám a hazai modern kémia megalapítója és a szervetlen kutatások kifejlesztője, Than Károly, aki a karbinoszulfid szintézisével az egyszerű kémiai reakciók törvényszerűségének feltárássában nemzetközileg is jelentős eredményt ért el, amellett, hogy számos gyakorlati problémát is megoldott (a gázömlés felismerését szolgáló diffusioscop megszerkesztésétől kazánvizek vizsgálatán át postai szállítmányok fertőtlenítéséig), olyan, kora tudományosságának szintjén még megoldhatatlan, a szerves kémiához kapcsolódó elméleti problémák iránt is érdeklődött, mint a vegyérték kérdései.

Egészen különálló, sajátos helyet foglal el a kor hazai természettudományosságában az orvostudomány. Valamennyi többi természettudománytól eltérőleg ennek nemcsak hogy megvolt a maga hazai évszázados folyamatossága, de már 1848-at megelőzőleg sikerült kialakítania a maga korszerű tudományos stílusát: a budapesti orvoskar és néhány nagy fővárosi kórház orvosainak együttműködésével létrejött, a bécsitől magát szakmailag is függetleníteni képes pesti orvosi iskolát. A polgári magyar állam nemcsak hogy ennek tapasztalataira és embereire támaszkodva szervezi meg a maga intézményesen igen korszerű és színvonalas közegészségügyi igazgatását, hanem elsősorban Eötvösnek és az egyetemi orvosi oktatásért felelős szakértőjének, Markusovszky Lajosnak kezdeményezésére a kolozsvári orvoskar létesítésével és a budapesti orvoskar modern felszerelésével és elhelyezésével igyekszik megteremteni eredményeik tudományos továbbfejlesztésének és elterjesztésének feltételeit is. Nem is

eredménytelenül: a kor hazai orvostudományának nevei és eredményei ennek a tanúbizonyságai. Balogh Kálmán hazánkban elsőnek indít kör-szövettani kutatásokat; az élettani folyamatokat – ha olykor mechanisztikusan is – fizikai-vegyi folyamatokra visszavezető Jendrassik Jenő a magyar fiziológiai iskolának lesz alapítója: elsőként mutatja be a bordák légzés közbeni mozgásának törvényszerűségeit, az ingerelt izom összehúzódásának hullámszerűségét és időbeli lefutását. Lenhossék József világviszonylatban is az elsők egyike, aki 1885-ben a központi idegrendszer finomabb felépítését modern eszközökkel teszi vizsgálat tárgyává, és 1876-ban elsőnek mutatja ki helyesen a Malpighi-féle testeket. Tanítványa és utóda, Mihalkovics Géza elsőnek ad pontos leírást a hipofízis keletkezéséről. Hőgyes Endre 1879–80-ban adja ki munkáját az asszociált szemmozgás idegmechanizmusáról (olyan eredményekkel, melyekből később, a csak magyarul publikáló Hőgyes említtése nélkül, a Nobel-díjas Bárány is át fog venni munkásságába), később egyszerűsíti a Pasteur-oltást, és módszere az egész világon elterjed. Fodor József, a magyar közegészségügy megszervezője kiváló bakteriológus is: 1886-ban a szervezeteknek a baktériumokra való reagálását vizsgálva felfedezi és kísérletileg is kimutatja a vér baktériumról képességét: ezzel a későbbi vér- és vérsavó-terápia felé törve utat. Ugyanő módszert dolgoz ki a légkör szénoxid tartalmának meghatározására is. Thanhoffer Lajos az elsők egyike, aki összehasonlító biológiai könyvet ír; Stiller Bertalan, a konstitutionális pathológia megalapítója, 1886-ban elsőnek látja egységen egyes kóros jelenségek egész sorát a gyomor-neurózis által, és írja le az aszténiás alkatot (amit felismerve lett például értelmezhetővé a vándorvese). Felfedezését a kor mechanikus, a lelki-idegrendszeri tényezők jelentőségét meg nem értő gondolkodásának ismeretében kell különösen nagyra értékelni. Az oly sokoldalú Korányi Frigyes munkásságával a korábban empirikus belgyógyászat nagyot lép tovább a klinikai orvostudománnyá vállás felé. Tauffer Vilmos a vese- és hólyagsebészett úttörője: 1885-ben a világon elsőnek végez olyan műtétet, melyben az izmok közötti daganat eltávolítása végett átmetszett urétert közvetlenül összevarrják; 1889-ben már plasztikailag pótol hiányzó urétert. Bókay János a hazai gyermekgyógyászati iskola megalapítója. A bőrgyógyász Poór Imre, a hematogén patogenezis úttörője, a bőrbetegségeket az egész belső szervezet és az epidermis összefüggésében nézi. A fogorvoslásban Árkövy József a fogorvosi

diagnosztika tudományos alapvetésének megteremtője 1885-ben megjelent könyvével, mely az egész fogorvosi tudományosságnak alapjául szolgál. A kor magyar orvostudományának színvonalát nem érinti az a groteszk körülmény, hogy az orvosi karnak és emellett személy szerint Eötvösnek is elkeseredett tiltakozása és ellenállása ellenére, politikai okokból országgyűlési határozat rendeli el két homeopátiai tanszék felállítását az orvoskaron – igaz, hogy ezek a szakmai részvétlenség teljes hiánya miatt sohasem tudnak kifejlődni és végül elszorvadnak.

A műszaki és az agrártudományok útja a természettudományokétől némi leg eltérően alakult. E tudományuktól a termeléshez való közvetlen kapcsolódásuk folytán a társadalom és a gazdaság még fokozottabb mértékben követelt közvetlen gyakorlati eredményeket, mint a természettudományuktól. A műszaki tudományok fejlődésében nagyobb szerep jutott a külföldi eredmények adaptációjának, esetleg továbbfejlesztésének, mint az alapjában új problémák megoldását célzó kutatásnak, az agrártudományok esetében pedig a kutatás feladatai általában megálltak a mezőgazdaság legközvetlenebb kérdéseinek megoldásánál. A tudományosságnak a gyakorlati alkalmazáson túli területeken így az átlagosnál is nagyobb hánypota kapcsolódott a felsőoktatáshoz, amelynek színvonalát az általa képzett magyar mérnök és mezőgazdász nemzedékek gyakorlati tevékenységének magas színvonala mutatja.

A gazdaság igényei, az ipari, illetve agrotechnikai háttér és a külföldi felfedezések versenye, illetve tapasztalatai által kialakított hármas feltételrendszerben létrejött legjelentősebb tudományos igényű hazai eredmények felsorolása építély nem lehet teljes és részletes, mint a természettudományok esetén sem volt. A kémiai technológiában Wartha Vince a Műegyetemen (hasonlóan Thanhoz a bölcséskarón) igen sokoldalú gyakorlati munkával foglalkozik és figyelemremélte eredményeket ér el: megállapítja a víz változó keménységét, borvizsgálati módszereket dolgoz ki, a hazai szénféleségek alkalmasságát vizsgálja világítogáz fejleszthetése és kokszolhatásuk szempontjából; jelentős segítséget ad Zsolnaynak az eozinmáz kikísérletezésében. Az energiafelhasználás kutatásában a munkát a tőkének a hazai kísérletekkel szemben sokáig bizalmatlan volta hátrálta, de Mechwart hengerszéke és lokomobilos forgó-ekéje, Haggenmacher malomgépei, Bánki Donát – mint említők – Maybachot megelőzve feltalált, de éppen ipari háttér hiányában fel nem hasz-

nált porlasztója és a gázmotorok termodinamikájának ugyancsak általa kidolgozott alapelvei minden a hazai műszaki szellemi kapacitás magas színvonalát és invenciózus voltát tanúsítják. Ezt világosan mutatják a tőke által leginkább támogatott műszaki kutatási területnek, az elektrotechnikának eredményei is: 1885-ben Bláthy Ottó Titusz, Déry Miksa és Zipernowsky Károly feltalálják a transzformátort, 1889-ben Zipernowsky és Déry megalkotják az egy armatúrás áramátalakítót, ugyanakkor Bláthy kidolgozza az első modern fogyasztásmérő villanyórát is. A kohászatban a korszak elején Kerpely Antal selmeci professzor tett szert világhírre részint szakirodalmi működésével és a vaskohászat fejlődését referáló nemzetközi kutatási tájékoztató több éven át szerkesztésével, részint technikai újításaival (kettős regeneratív kavaró kemence, 1884). A vasbeton-építésben már korszakunk kezdetén, alig a vasbeton feltalálása után Mátrai és Wünsch, később Zielinszky Szilárd neve európai hírűvé válik a technológia tökéletesítése révén; a bányászatban Péch Antal a modern bányagépesítés, főleg a gépi fűrás technikai újításokkal is jeleskedő úttörője (egyszersmind a hazai bányászattörténetnek is tudós kutatója); egy másik selmeci tanár, Cziti Ottó bányászati műszerek tervezésével szerez nemzetközileg is jó hírnevet. A technikai fizikában Stoczek József oktatja először Magyarországon a termodinamikát, alkalmazza fizikai jelenségekre a matematikai analízist és adja elő 1883-tól az elektrotechnikát. A geodéziában Kruspér István a mérőeszközök tökéletesítésével szerez magának nemzetközi elismerést.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

A társadalomtudományok vonatkozásában a helyzet nemileg más volt. Ezek hagyományos ágazatai (történettudomány, jogtudomány, nyelvtudomány és – igaz teológiai megfogalmazásban – a filozófia is), de még az újabbak: a statisztika és vele (helyesebben: vele is) összefüggésben a közgazdaságtudomány, s a reformkor irodalomkritikai tevékenységből szélesedve kibontakozó irodalomtudomány is már hosszabb-rövidebb múltra tekinthetett vissza – e múltból nem egy esetben (mint például a történettudományban) valóban jelentős eredményekre is hivatkozhatva. A polgárosodó társadalom a társadalomtudományokkal szemben is egyértelműen a maximális szakszerűség követelményét támasztotta: céljaiknak kitűzésé-

ben, problémaérzékenységeknek kiterjesztésében és válaszaiknak megfogalmazásában egyaránt. Ugyanakkor azonban még nem dőlt el hasonló egyértelműséggel az, hogy az így polgárian szakszerűvé vált tudomány tökéletesbült módszertani-technikai fegyverzetében a társadalom, gyakorlatilag az uralkodó osztály mely rétegének, csoportjának érdekében munkálkodjék. Erre korszakunkban a nemességnek voltak leginkább esélyei: nemcsak befolyásának nagyobb súlya miatt, de objektív okok folytán is. A társadalomtudományok ugyanis alapjukban egy bizonyos határig mindenhol történetiek, története pedig – legalábbis már a korszak kezdetén felismerhető története – elsősorban, sőt szinte kizárolag a nemességek volt. A nemesség által, érdekeinek megfelelően fogalmazott igényekre válaszolt (és éppen már korábbi hagyományai, eredményei folytán különös hatékonyssággal) a társadalomtudományok majd minden ága éppúgy, mint általában a társadalomi magatartás értékrendje is. Még ha nem veszszük is tekintetbe a nemességek korábbi hatalmi pozícióihoz való érthetően szívós ragaszkodását, világos, hogy már csak ennek az évszázadsan kialakult rendszernek a szétbontása, méginkább meghaladása, de ugyanakkor valódi értékeinek megtartása, önmagában is hatalmas feladatot jelentett. A társadalomtudomány polgárosításának korunkban ilyen módon nem csupán politikai szféráktól függő, de a teljes tudományosság egész struktúrájától is meghatározott rendkívül komplex, sokrétű és nem ellentmondásmentes folyamata volt ez, s nem meglepő, ha a társadalomtudományok egyes ágaiban a nemesi múlthoz való kapcsolat erejének különbözőségétől függően különböző gyorsasággal és eredménytelent végbe. Új kutatási területek bevonását, új típusú forrásanyag használatát és legfőképpen egy új problematika kidolgozását igényelte: olyanét, mely a társadalom egészét valóságos arányaiban tükrözi.

A társadalomtudományok közül a nyelvészeti korszakunkban döntő fordulat következik be: Hunfalvy Pál és Budenz József kutatásai nyomán végleg (utoljára a Vámbéry Árminnal folytatott sikeres polémiák után) eldől a magyar nyelv finnugor eredménytelenítése körüli vita és ennek nyomán kibontakozik a magyar nyelvtudománynak az ural-altáji népek nyelvészeti kutatásával alátámasztott finnugor iskolája, amelynek második nemzedékében olyan jeles kutatók munkálkodnak, mint ifj. Szinnyei József, Simonyi Zsigmond, Munkácsi Bernát. Ezzel párhuzamosan megindul – ha nem is minden kezdeti, a nyelvújítás eredményeit is gyanakodva néző bizony-

talankodás nélkül – a nyelvhelyességi mozgalom (a *Magyar Nyelvőr* című folyóirat 1872-től, Szarvas Gábor szerkesztésében); és fokozott lendülettel folytatódik a magyar nyelv legfontosabb történeti forrásainak közzététele (*Nyelvemléktár*) és szakszótárainak összeállítása.

Az irodalomtudományban szemléletileg korszakunkon végig a Deák-féle liberalizmus irodalmi vetületét nagy energiával, nem is szűk látókörrel és kivált korszakunkban még nem is alacsony színvonalon képviselő Gyulai Pál és az irányítása alatt álló *Budapesti Szemle* köré csoportosult irodalmárok játsszák az irányító szerepet. Ennek a kortársi szépirodalom területén, illetve az irodalomkritikában érvényesülő hatásáról az irodalomról szólva kell beszélnünk.

A tulajdonképpen irodalomtörténetben a kor ugyancsak az alapozás kora, ha a fejlődés képe még csak részleteiben alakul is ki. Arany és Gyulai már felrajzolják a népiesség és a nemzeti költészet fázisait; a szaporodó és egyre szakszerűbb kritikai kiadások és életrajzok főleg a 16–17. század magyar íróit dolgozzák fel; megnövekszik az egyre inkább a Heinrich Gusztáv által megismertetett modern német filológiai módszerekkel készült irodalomtörténeti részlettanulmányok száma is. A korszak magyar irodalomtörténeti összefoglalásaira – melyek közül Beöthy Zsolt középiskolai kézikönyve a legjellegzetesebb és legszélesebb körben ható – az a tendencia a jellemző, amely a fejlődés legfőbb kritériumának a nemzeti elv megjelenését és érvényesülését tartotta. Az e munkában tükröződő, egyre inkább nacionalizmusba hajló konzervatív-liberális irodalomszemlélet egyeduralmát hasztalan próbálták megtörni a liberális nacionalizmusból kiábránduló, társadalmi problémák felé forduló, modern polgári irodalmat igénylő tanulmányírók és kritikusok (Arany László, Asbóth János, Toldy István, Péterfy Jenő). A változás a tudományos módszertanból indul el: a század utolsó évtizedeiben az 1880-as évek közepén Riedl Frigyes munkásságában megjelenik a pozitivizmus is, mely elsősorban Taine hatására az irodalomtörténet kultúrtörténeti kapcsolatait és vonatkozásait hangsúlyozza, bár jellemző, hogy Riedl nagy sikeres Arany János életrajzában e módszerrel Arany és Petőfi irodalmi helyét illetőleg alapjában Gyulai véleményével kerül azonos síkra. De hogy a kor irodalomtörténeti tudományossága mégsem stagnál, azt a 80-as évek végére már előkészített és majd a következő évtizedben meginduló olyan új vállalkozások jelzik, mint Szinnyei írói lexikona, Kazinczy levelezésének induló kiadása

és – a másik oldalról – például Katona Lajos induló összehasonlító irodalomtörténeti és folklorisztikai kutatásai.

Irodalomtudomány és nyelvészett szintéziseként ebben a korszakban indulnak meg az idegen nyelvű filológiai kutatások is: kibontakozik a hazai modern klasszika-filológia (Ponori Thewrewk Emil), de most fordul a figyelem a magyarországi humanista latin irodalom emlékei felé is (Ábel Jenő), megindul a hazai germanisztika (Heinrich Gusztáv, Petz Gedeon), a szlavisztika (Asbóth Oszkár); nemzetközileg is különösen jelentős eredményeket ér el a hazai orientalista (Vámbéry Ármin, Goldziher Ignác). Folytatódik a népköltészet (*Magyar Népköltési Gyűjtemény*) és a népi dallamok (Bartalus István) gyűjtése, bár elsősorban még a reformkorban megindult kezdeményeket folytatva módszereiben is; a tárgyi néprajz figyelemreméltó kezdetek (Herman Ottó, Jankó János) után is csak az 1890-es évek elejétől lép be az elismert társadalomtudományok közé. Katona Lajos a folklorkutatásban úttörő, már a társadalmi törvényszerűségeket is felhasználó munkásságának első darabjai már ekkor napvilágot látnak.

A kor hazai filozófiáját elsősorban a pozitivizmusnak a neokantiánus idealizmussal való változó sikerrel vitt küzdelme jellemzi. A pozitivizmus inkább a polgári törekvéseket fejezte ki (Pauer Imre), a neokantianizmus viszont ekkorra már nem Kant erkölcsfilozófiája iránt érdeklődött, mint még a 19. század elején is, hanem a kanti ismeretelméletre épült. Ebben a szellemben tevékenykednek a kor összes jelentős hazai filozófusai: ehhez tér meg a német materialistiktól Hegelen és a pozitivistákon át Böhm Károly éppúgy, mint a neokantiánizmust polgári liberális nézetekkel ötvöző Alexander Bernát.

A társadalomtudományok közül e korszakban is a történettudomány fejlődése volt a legerőteljesebb és a legösszetettebb, nem utolsósorban talán valamennyi társadalomtudományi ág közül a politikával, illetve a politikai tudattal való legszorosabb összefüggése és legnagyobb tömeghatása miatt. A gyakorlati funkcióikat elveszített feudális levéltárak megnyíltával hallatlanul kiszélesedett e tudomány forrásbázisa: erre támaszkodva és belőlük merítve jelentős forráskiadványok és adatközlő sorozatok indulnak meg. Folytatódik, s számos új kötettel gazdagodik a *Magyar Történelmi Emlékek* (*Monumenta*) sorozata, a már meglevő két osztály (*Okmánytárak* és *Irók*) mellett két újabb osztállyal (*Országgyűlési emlékek*

és *Diplomáciai emlékek*) bővülve. A Rákóczi-szabadságharc forrásanyagát külön sorozat – az *Archivum Rákócziánum* – bocsátja a kutatók rendelkezésére. A feldolgozás szemléletében korszakunk elején még folyik a küzdelem a polgári pozitivista törekvések, az antifeudális hagyományok folytatásai és a történelem jogi felfogása között. Az 1880-as évek végére azonban végleg túlsúlyba kerül a feudális kötöttségektől terhelt nemesi irányzat és a pozitivizmus hatása még korlátozottabban érvényesül: a történetírás technikájának válik vezető eszméjévé: csupán a részletek száraz, de megbízható – szinte öncélú – tisztázásának igényével, lemondva a nagyvonalú szintézisről és a haladó törekvésekről.

A kiegyezést követő évtizedben még az emigrációból hazatérő Horváth Mihály a vezető történetíró, ainek az 1860-as években Svájcban kiadott nagy összefoglaló munkáit, a nemesi liberális-nemzeti történetírás reprezentatív alkotásait most itthon újra kiadják. Utána két katolikus pap-történetíró, Ipolyi Arnold, majd Fraknói Vilmos kerül a történeti kutatást irányító intézmények – a Magyar Történeti Társulat és az Akadémia Történettudományi Bizottsága – élére, míg a folyóiratok és kiadványsorozatok szerkesztésében az Erdély 16–17. századi történetével foglalkozó Szilágyi Sándor játszik vezető szerepet. A polgári pozitivizmus egyre inkább háttérbe szoruló vonalát eleinte főleg Pesty Frigyes és Zsilinszky Mihály képviselik, majd korszakunk végén két induló fiatal történetíró: Marczali Henrik (*Magyarország II. József korában*) és Acsády Ignác. A nyugat-európai pozitivizmus haladó mozzanataitól elhatárolódó, a részletadatok pontos tisztázásában felmerülő sajátos hazai „pozitivizmus” legjellegzetesebb képviselője az Árpád-kort kutató Pauler Gyula. A bécsi Történeti Intézetben sajátította el a modern kútfőkritika módszereit, s alkalmazta azokat a hazai levéltári forrásokra Fejérpataky László és Károlyi Árpád. A retrográd nemesi-nacionalista történetszemlélet jellegzetes képviselője ekkoriban Thaly Kálmán, aki a kuruckor történetét tárja fel romantikus elfogultsággal, szakmai szempontból kifogásolható forráskritikával, de az adatgyűjtés nagy és tiszteletreméltó szenvedélyével.

A tudományosság egyidejű eredményességének és elmaradottságának mérlegét felállítva, az eredményben mégis a pozitív oldal látszik erősebbnek. A reformkor megismertette a hazai tudományosságot az egyetemes tudományfejlődés korszerű eredményeivel vagy problémáival, ám ha a

feudalizmus felszámolása már némi lehetőséget teremtett is egyes konkrét eredmények átvételére, ez a folyamat csak a kiegyezés után tudott igazán, teljes szélességében s felgyorsulva kibontakozni. A társadalomnak saját belső mozgása és fejlődése során már kialakult igényeihez képest a tényleges elmaradottság talán éppen a tudományok, kivált a természet-tudományok és a műszaki tudományok terén volt a legközvetlenebbül és legegyértelműbben érezhető, ha a pótłás lendülete is itt, elsőszorban ennek a gyakorlati élettel legközvetlenebbül összefüggő szférában jelentkezett és érvényesült. Ugyanakkor azonban a hazai gazdasági és társadalmi fejlődés viszonylagos elmaradottsága és szükségszerű differenciálatlansága a szakirodalmi-módszertani tapasztalatok bármely gazdag beáramlása ellenére sem alakíthatta még ki azt a sajátos, mély és differenciált problémaérzékenységet, illetve a problémáakra érzékeny tudományos társadalmat, mely világszerte oly döntő szerepet játszott a nagy elméleti kutatásokban. Ennek a társadalmi háttérnek a hiánya azonban csak még inkább kiemeli a hazai tudományosság tényleges teljesítményeit, s azt az áldozatot, amit a hazai tudományosságnak a nemzetközi színvonalra emelése érdekében a kor tudósai hoztak. A magyar tudós és tanár élete a legrövidebb Európában – idézi Fodor Józsefet, a hazai közegészségügy nagy szervezőjét Hőgyes Endre emlékbeszéde. Nem is csoda: nem él vagy nem is élhet egészségesen. „Mostoha ifjúsága, többnyire sanyarú tanulóévei korán megakasztják teste erőteljes kifejlődését, férfi korában elnyert pozíciójának szerfelett sok oldalról feltoluló tudományos, társadalmi és morális kötelmei korán kizsarolják szellemi tőkéjét, teste és lelke idő előtt megöregszik s a külső káros behatásokkal szemben ellenálló képességét korán elveszíti. És különösen áll ez a hazai culturális fejlődés mai rohamos kor-szakában, midőn annyi hátramaradás után az internationalis színvonal gyors elérése vagy legalább megközelítése túlfeszített munkára sarkallja minden ambítiós és lelkiismeretes szellemi munkásainkat, akitket életük folyása és benső hivatásuk a cultúra valamelyik ágának fejlesztésére vezetett.”¹

¹ HŐGYES ENDRE, Emlékbeszéd Fodor József r. tag felett. (Az MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XI. k. 9. sz. Bp. 1903.) 26–27. (326–327.)

AZ IRODALOM ÉS A MŰVÉSZET VÁLTOZÁSAI

Szemben a társadalomhoz csak közvetve elérő tudományos területeken mutatkozó, ha nem is ellentmondások nélküli, de kétségtelen és viszonylag akadálytalan haladással, a társadalommal legalábbis elvben (de jó részt gyakorlatban is) legközvetlenebbül érintkező irodalom, és a művészletek szféráiban a kultúra útja korántsem volt problémamentes. A kultúra 1848 előtt, a reformkor polgárosodásának alapjain kialakult s a társadalom reális igényeit sokban még az önkényuralom éveiben is kifejezni és értelmezni képes eszményei és eszközei a tőkés fejlődésnek a kiegyezés után gyorsan kibontakozó sodrában ugyanis egyre alkalmatlanabbakká váltak korábbi funkcióik betöltésére. Nem meglepő módon, hiszen látottuk: a forrádalom és a kiegyezés között eltelt két évtized alatt – s még inkább az után – a hazai társadalom a polgárosodás útján már 1848 előtt megindult vagy megindulni kész rétegeinek polgárosulása megrekedt és csekély kivételtől eltekintve nem is jutott el odáig, hogy a modern tőkés fejlődésben ténylegesen valamilyen súllyal is részt vehessen. Ez pedig nemcsak e rétegek és csoportok funkcióját, helyét és súlyát változtatta meg a társadalom szerkezetében, hanem szükségképpen befolyásolta annak a képnek, s az azt kialakító módszernek, irányító eszménynek valóságértékét is, melyet e réteg kultúrája a múlt vagy a jelen valóságáról kialakított. Az 1848 előtről indult s ki nem is bontakozott nemesi és az árnyékában mozdulni kezdő paraszti polgárosodás, illetve kispolgárosodás kultúrája így lassanként képtelenné vált a teljes valóság érzékelésére és még inkább feldolgozására. A kiegyezéstől a 90-es évekig nyúló eszterdők irodalmi-művészeti művelődésének így lesz egyik általánosan jellemző vonása a még 1848 előtt kibontakozott vagy bontakozni kezdő fejlődés egyfajta beszűkülése – ami azonban még sokáig nem akadályozza jelentős értékek létrejöttét. E beszűkülő és egészében hanyatló kultúra hatása csak azért is sokáig eleven és jelentős marad, mert a tőkés fejlődés már új viszonyainak talaján kibontakozó irodalom és művészet még a 80-as évek végéig is csak részben jut el az egyre bonyolultabb valóság olyan erőteljes és gazdag bemutatásáig és értelmezéséig, mint amilyent az előző korszak ilyenmű művelődése saját letűnő koráról még az új korszak tudatát is befolyásolni képes erővel nyújtani tudott. A kor irodalmi és művészeti művelődésének képét így alapvetően az időben elhúzódó hanyatlás

és a még határozatlan, lassú fejlődés kettőssége határozza meg. E kettőség kiegyenlítéseképpen egészében a kép a reformkor kétségtelenül igen magasra emelkedett irodalmi-művészeti kultúrájának ívéhez képest a valóság észlelésében éppúgy mint kifejezésének színvonalában most nagyjából három évtizeden át, az 1880-as évek legvégéig mintegy stagnálást mutat és elbizonytalanodást, nagy alkotók hiányát. Ám, hogy irodalom és művészet stagnálásának e jelei mögött új nagy alkotók generációi nőnek fel a megváltozott valósághoz, azt a következő, a 90-es évekkel megnyíló évtizedek világosan meg fogják mutatni.

A beszűkülés és hanyatlás legvilágosabban annak a klasszikus liberális politikai gondolkodásnak sorsában volt megfigyelhető, mely az 1848 előtti nagy reformnemzedék politikailag legképzetebb, legszélesebb látókörű nemzedékét jellemzte, de melyet e nemzedék végül is soha nem ültethetett át a politikai gyakorlatba. Ahogy ugyanis a tőkés fejlődés kibontakozása a birtokos nemesség tömegeinek elszegényítésével végleg átalakítja azt a gazdasági alapot, melyből e gondolkodás annak idején kinőtt (s átalakítja az állam elé állított feladatokat is), úgy válik az 1848 eszményeiből táplálkozó képviselőinél is a liberális ideológia a valósággal szemben egyre tartózkodóbába (jellemző példája ennek Arany Lászlónál *A délibábok hőse*) vagy (mint legvilágosabban Asbóth Jánosnál) konzervatívvá, végül – mint sokban már Eötvösnél is – megkeseredetté, kiábrándulttá.

Hasonló a helyzet az irodalomban is, ahol a reformkor utolsó évtizedére oly dinamikusan kibontakozott népi-nemzeti irányzatról derül ki alkalmatlansága a kifejlődő új valóság fő folyamatainak művészi kifejezésére és ezáltal értelmezésére. A folyamat itt – kivált a költészettel – talán még világosabb, mint a politikai gondolkodás esetén volt. Az, hogy Petőfi útja Petőfi halála után az ő szintjén nem folytatható, már az abszolutizmus korára nyilvánvalóvá vált: a polgári forradalommal megnyílt új társadalmi-gazdasági viszonyok, ha még csak igen tökéletlenül is, de szélesen és gyorsan megindították a 48 előtti egész hazai világ átalakulását, s ezzel együtt az annak kifejezésére szolgáló költői látás és formanyelv befulladását is. Nem is véletlen, hogy Petőfi egyetlen lehetséges méltó folytatója, Arany is évtizedekre eposzok és balladák különben ugyancsak korszerűtlen és folytathatatlan (s e művek minden látszólag népszerű formájának, és nyelvi-kifejezésbeli tökélyének ellenére is egyre ezoterikusabb) zsákutcájába fog beléveszni. Öregkori lírája azután már

kilép a nép-nemzeti keretekből, valójában ekkor már inkább a későbbi Reviczkynek,¹ illetve a legtisztábban annak költészettelben kifejeződő újfajta világításnak – Reviczkynél persze a költői erőben sokkalta nagyobb és mélyebbre látó – előfutáraként, mintsem Petőfi folytatójaként.

De ugyanezt a törést tapasztalhatjuk a prózaírásban is: (az egy Jókait kivéve) a még 48 előtt indult nagy prózaíró nemzedék: Jósika, Eötvös és Kemény a kiegyezés éveire elnémul, *oeuvre*-jük lezárul anélkül, hogy a kor megváltozott valóságát a prózában hosszú időre bárki, akár történeti mezben is, képes lenne az ő színvonalukon ábrázolni. És nem más a helyzet a drámai műfajokban sem: a kiegyezés évei az előző korszakban pályája csúcsára felért népszínművet már hanyatlásában találják. A népszínmű, tulajdonképpen legközvetlenebb irodalmi rokona a nép-nemzeti költészettelnek, hasonlóan ahoz, maga sem rendelkezett elégséges belső erőtártalékkal, megfelelően differenciálódott valóságalappal (ráadásul művelői között a költészettel még meglevő színvonalat akárcsak megközelítő tehetségekkel sem) a parasztságban vagy mezővárosi kispolgárságban 1848 után végbemenő társadalmi mozgás kifejezésére. Így még egyetlen lehetséges polgárias folytatása, a népráma felé való fejlődése is csak lassan, kínosan, már a hanyatlási folyamat sodrában, későbben jelentkezik majd.

De világossá lesz: nemcsak a már a reformkor végére – látszólagos polgárosodása ellenére is – végérvényesen kifulladt verbunkos, de az azt nemzeti zenei nyelvként felváltani hitt csárdás és (a korban pedig még nagyon is élő, sőt még fejlődni is képes) népies műdal sem alkalmas arra, hogy nemzeti zeneként szerves részévé váljék Európa korszerű zenei nyelvénnek. Maga Erkel is, aki pedig erre törekedve első operáiban azt a legmagasabbra emelte, e nyelven utolsó sikeres alkotása, a *Bánk bán* után ugyancsak új utakat keres. Egyelőre azonban ösztönösen tart attól, hogy e törekvés – mint a kiváló, ám korán elhunyt Mosonyi életműve mutatta – az olyannyira német Wagneri nyelv uralomra jutását hozza magával; így saját új stílusa majd csak a 60-as évek közepétől fog kibontakozni.

Ugyanígy hal el a kiegyezés éveire nemcsak az előző fél évszázad oly jelentős mondanivalókat kifejezni képes képző- és iparművészeti és építészeti klasszicizmusa, hanem az a rövid életű nemzeti romantika is, mely

a 40-es évek közepétől kezdve, szélesebben éppen a klasszicizmus hanyatlásával párhuzamosan, az abszolutizmus éveire kibontakozva, elsősorban éppen e három területen egy sajátos magyar stílus megteremtését ígértle. Mintegy jelképnek is tekinthető, hogy éppen a kiegyezés évében hal meg a klasszicista építészet utolsó nagy hazai mestere, Hild József, hogy halála után az ő (és a hazai klasszicizmus) utolsó monumentális igényű alkotásának, a pesti bazilikának kupolája is beomoljék. Épp így a legtisztábban és legszebbben a Feszl még a kiegyezés előtt elkészült pesti Vigadója, vagy Izsónak még a 70-es évek elején alkotott táncoló parasztjai által kifejeződő nemzeti romantika sem fog a 70-es évek közepétől már közvetlen folytatónak találni. S a század utolsó negyedére a romantikus történelmi festészetnek elsősorban Székely Bertalan oeuvre-jében az '1860–70-es évekre kibontakozott csúcspontja után a festészetben is megszűnik vagy legalábbis háttérbe szorul e formanyelv és a kifejezéséhez elsősorban ezt igénylő tematika szerepe. Egy egész társadalmi fogékonyiság megváltozásának olyan jelei ezek, melyek sokban magyarázzák a zenében vagy az építészetben bekövetkezett változásokat is. A letűnő stílus utolsó színvonalas nyomai már csak a tájkép bizonyos típusaiban élnek tovább, de ott is inkább az öregebbek: Ligeti vagy Telepy a kései Markó olasz klasszicizáló tájképeinek hagyományait őrző nagyszabású vedutáin.

A népi-nemzeti irodalmi, a verbunkosra, népies műdalra, illetve csárdásra épülő zenei, a klasszicizmus és a nemzeti romantika jegyében álló képzőművészeti nyelv a 60-as évek végéig bekövetkezett hanyatlása: ha mindez a fenti irodalmi-művészeti ágazatokban természetesen nem jelenti is az őket fenntartó ízlésnek és társadalmi pszichikumnak ugyanilyen gyors és főleg teljes megváltozását (hiszen minden, amit eltűnni látunk a magas színvonalon, végül is szívós és szorgos epigonok, és egy nehezen mozduló társadalmi tudat közös munkájaként még sokáig szívősan tovább élhet a kultúra alsóbb szféráiban, a tömegműveltségen), az kétségtelen, hogy a kultúra minden területein nemcsak a régi, annak idején a polgári forradalom felé vezető, s az abszolutizmusnak is sikkerrel ellenállva, legalább a kiegyezést kikényszerítő fejlődést kísérő eszmények, de az őket kifejező művészeti formák uralma is véget ért. A 19. század első felének nagy kísérlete a magyar polgárosodásnak egy formájában is sajátosan magyar nemzeti kultúrában való kifejezésére, kudarcot vallott:

a polgárosodás folyamatát vezetni elsősorban képes társadalmi réteg kultúrája minden gyors fejlődés és szép részleteredményei ellenére is egészében, éppen nemzeti-polgári sajátosságaiban nem bizonyult elégge mélynek és kifejlettnek ahhoz, hogy a 19. század második felével kibontakozó, mélyen megalapozott s dinamikus európai polgári kultúrába az (elsősorban a zenei és részben – tematikailag – a festői) egzotikum szintjén túl folyamatosan, szervesen és önállóságát megtartva tudjon bekapcsolódni. Ami egyben azt is jelenti, hogy képtelenné vált a kapitalizmus gyors kibontakozásával megváltozott hazai világ újonnan kibontakozó valóságának reális tükrözésére is. Ennek teljes izgalma helyett a kiegyezés körül lezáruló s ettől kezdve már csak epigonjaiban élő kultúra így – még kritikai megfogalmazásban is – sokáig inkább egy nagy történelmi múlt méltóságát s egy letűnő életforma nosztalgiával nézett (bár talán ilyenként soha nem is létezett) humánumát és intimitását tükrözi, ezekre reagál, a jelen bontakozásától – valóban nagy alkotót végül már se nem ihletve, se nem teremtve – ha nem is elfordulva, de egyre inkább elmaradva. Méghozzá végül már oly alaposan, hogy mindenek, akik a nemzeti kultúra itt elejtett fonalát már korszakunkon túl, a századfordulótól kezdve újból felveszik, a valóság nemzeti formákban való tükrözhetését keresve a társadalom más: szélesebb és mélyebb rétegeinek e korban még jórészt ismeretlen élményeihez, hagyományaihoz kell hogy visszanyúlnak.

A reformkorban meginduló polgárosodásra épülő kulturális fejlődés a 60-as évek utáni befulladásának menetét legszemléletesebben talán a népművészet (helyesebben: a sajátos paraszti kultúra mint autonóm fejlődés) hanyatlása mutatja be: éppen annak a forrásnak elapadása, melyhez erőért – vagy legalábbis (bár főleg külsőleges) ihletért – e kultúra nemzeti igényei elsősorban kívántak visszanyúlni. A paraszti polgárosodás, illetve elsősorban kispolgárosodás a 19. század első felében jelentkező szerény lehetősége és az abszolutizmus alatt viszonylag kiszélesedő, meggyorsuló menete döntően a hagyományos paraszti termelési technika lehető racionalizálására, a családi munkaszervezés kezdető átalakítására, ugyanakkor az emberi fizikai munkateljesítménynek a korábbihoz képest szokatlan fokozására, és kíméletlen takarékkosságra épült, hiszen más forrása vagy tartaléka nem is volt. A 19. század harmadik harmadára azonban világossá vált, hogy a kibontakozó tőkés fejlődés viszonyai

között mindez önmagában már nem elégséges nemhogy a polgárrá, de még a kispolgárrá váláshoz sem, tehát a hagyományos forrásokból táplált paraszti emelkedés útja végképp lezárult. Ezzel összefüggésben állt meg az a már szinte túlérett népművészeti is, mely az életmód anyagi kereteinek: háznak, bútorzatnak, ruháznak, eszközök készletnek polgárosítását, modernizálását a gazdasághoz hasonlóan ugyancsak a maga hagyományos módszereivel, igényeihez mérten és nyelvén kísérelte meg. Végül is azonban sikertelenül: a népművészeti kereteknek a gyakorlat követelte modernizálását már semmiféle vonatkozásban, sem technikailag, sem stilárisan nem, vagy egyre kevésbé tudta követni. Amire a népművészeti továbbfejlődve végül is korlátozza magát, annak művészeti értéke a legtöbb területen fordított arányban áll gyakorlati felhasználhatóságával. A népművészeti érvényesülése a díszruhára, a tárgyak díszítő elemeire vagy a dísztárgyakra szorul vissza, míg a minden napok viselete csakúgy, mint a bútorzat, s még inkább a használati, s főleg a termelőszeköz előbb-utóbb formailag is megváltozik. Ennek során a parasztot környező, sokban hagyományos anyagi valóságnak és a kispolgárosodás európai ízléskövetelményének sajátos szintézise jön létre, s annál gyorsabban és tökéletesebben, minél inkább lesz képes e megváltozó keret gázdája rátérni egyféle paraszti kispolgárosodás útjára, vagy azt legalább már igényeivel szimbólumainak átvételéig elérve megközelíteni. Az új bázisú szimbólumok átvétele legteljesebben a népi zenei kultúrában megy végbe, ahol a század második felében a népies műdal (vagy maga, vagy a stílusa) oly átütő erővel szorítja ki a régi dallamkincset, hogy annak utolsó nyomait a 20. század elejére Vikár Béla, majd Bartók és Kodály már csak a fejlődésből kiesett, isten háta mögötti falvakban, s ott is főleg idősebb emberek ajkáról tudják összegyűjteni.

A KULTÚRA ÚJ JELENSÉGEI

A reformkor kulturális és ideológiai örökségének kimerülésével, a gyorsan bontakozó új tőkés fejlődés értelmezésére és kifejezésére alkalmatlan válaszával egyidőben az új kultúra: új érzékenység és új kifejezés alakulásának az 1880-as évek végéig be sem fejeződő, de a régi eszmények elhanyatlása mellett a kor irodalmi-művészeti kultúrájában lassan ural-kodóvá váló folyamatát részleteiben végigkísérni nem lehet feladatunk,

ahogy a régi út beszűkülését is csak főbb vonalaiban idéztük fel. Ezért az új kialakulásánál is csak a kultúra különböző ágaiban kibontakozó és megfigyelhető főbb vonulatok bemutatására szorítkozhatunk.

Az irodalomban, mely legérzékenyebben, legnagyobb hatással, és így a legteljesebb és legdifferenciáltabban képes bemutatni a változásokat, még az 1880-as években is e kultúrán belül szinte egyedülálló szívóssággal tartja fenn magát a nemzeti romantika – igaz, hovatovább már csupán Jókai által képviselve. Persze Jókainál is érződik a változás: a kiegyezés korának még eleven és közvetlen politikai és társadalmi töltést hordozó nagy művei – a 48 napjait, vagy egy még reálisnak látszó nemzeti kapitalista utópia hőseit egyforma lelkesedéssel élesztgető *A kőszívű ember fiai*, a *Fekete gyémántok*, *A jövő század regénye* – az 1870-es évek közepétől már nála is helyt adnak az egyre inkább pikareszk elemeket alkalmazó és a Thaly-féle nemesi kuruc szemléletet tükröző történeti regények vagy – saját korába visszatérve – a bűnügyi kalandregények; 1890-re a *Gazdag szegények*-ben a nagyvárosi proletár-kispolgári élet (igaz, részben itt is idillben feloldódó) ábrázolásáig is eljut. De életútjának ilyen fejlődése ellenére is, a hőseit mozgató indulatok és a jellemek azonossága mégis csak áthidalja a korszakváltást és azt a zökkenőt, mely a nemzeti múlt nagy témáinak egyre inkább kulisszává üresedéséből áll elő, egyrészt megnyugtatóan szuggerálva az olvasónak a fejlődés állandóságát, megszakítatlanságát, másrészt benne az ember, és általa végül is a társadalom stabilitását: a jelen kapcsolódását a múlt legjobb hagyományaihoz. Nehéz feladat mindennek elhitetése, ána Jókai – vonzóerejének és hatásának máig talán legbiztosabb zálogaként – nem cinikus alkot: ő valóban ilyennek látja és hiszi is azt, amit leír, még akkor is, ha magával az ábrázolás megváltozott módjával akaratlanul érzékelte is a változást. Szuggesztív művészettel azonban – ha öntudatlanul is – így válthat egyik leghatásosabb eszközévé a kiegyezés utáni korban a régi eszményeknek éppen beteljesülését láttatni kívánó, s a nagy múlt és a jelen között legfeljebb mennyiségi különbséget elismerő hivatalos felfogásnak. Jókai ilyen hatásának ereje a társadalomban elszigeteli még az olyan, nála nem kisebb tehetségű kortársnak, mint a társadalmi-politikai fejlődés 1867 körüli vízválasztóját magánéletében is érző (vagy az általános életérzés sodrában, lírai alkotának megfelelően ide is áthelyező) Vajda Jánosnak kritikus keserűsége és dezilluzionáltságba fulladt hangját is.

Bár Jókai nemcsak kivételes tehetségű író, de történetileg ennél több: egy csak közvetett és közvetlen olvasótáborával együtt értékelhető, komplex történeti jelenség is volt (ilyenként a század első feléből is csak Kazinczyhoz és Petőfihez mérhetően), mindez persze nem jelenti azt, hogy a kor irodalmának – elsősorban a prózában – most már egyre inkább az új valóságtól formált új jelenségeit képes lett volna teljesen elnyomni, háttérbe szorítani. Mert a társadalomban végbement változások e jelenségek formálásában egyszerre három vonatkozásban is éreztetni kezdték hatásukat.

Legkézenfekvőbb ezek között a tematika változása volt. A birtokos nemesség hanyatlása a korszakra már egyre inkább befejezett tény, ha egyelőre még túl közelí, és véglegesen még le nem zajlott folyamat is ahhoz, hogy művészileg stilizált vagy absztrahált formában jelentkezzék: bemutatásában így még él a réteg anyagi összeomlásának nosztalgikus ábrázolása is, keveredve a társadalmi fennmaradásáért vívott kétségesből, s egyre kevésbé tiszta küzdelmek nyers, nem egyszer kíméletlen, sőt torzító leírásával. Az utóbbi szemlélet erősödését és az ábrázolás növekvő kíméletlenségét fokozza az, hogy a folyamat többnyire már nem belülről, a birtokos nemesség szemével, hanem egyre inkább kívülről van ábrázolva, mint – s legjellegzetesebben – Tolnai Lajos oeuvre-jében, mely a régi osztály hanyatlását éppúgy, mint az új emelkedését a kísérőjelenségek sokszínű ábrázolásával, ám az őket mozgató társadalmi-gazdasági folyamat mélyebb észlelése és megértése nélkül, csupán moralizálva és a külsőségek szintjén, nemegyszer egyfajta intellektualizált (nyomokban Arany Lászlónál is felbukkanó) plebejus idegengyűlölet szemüvegén átlátva mutatja be.

Ezzel párhuzamosan, a változás második elemeként, az új írói generációban egyre nagyobb számban jelennek meg a modernül differenciálódó társadalom szélesebb intellektuális rétegeiből érkező írók. Ők már nemcsak új tematikát hoznak magukkal, hanem beépítik az irodalomba az őket kibocsátó társadalmi rétegeknek újfajta problématalátását és érzékenységét is. Hogy közülük csak a legjellegzetesebbeket említsük: Mikszáth Kálmánnal az elszegényedő megyei nemesi kishivatalnok szintjéig felmelkedő jómódú kispolgárosodott paraszt; Bródy Sándorral a szegény vidéki zsidó kispolgár-proletár kisiparos; Petelei Istvánnal az erdélyi örmény-magyar kisvárosi polgárság világa, élményanyaga és értékrendje

emelődik be az irodalomba. De nem véletlen, hogy az 1880-as évek végéig még egyikük sem tud teljesen érvényesülni: a tematika új elemei és a ben-nük rejlő újszerű társadalmi problematika lehetőségei majd csak a század-végre fognak teljesen kibontakozni. Valóban még korunkban kiteljese-dett (és nem csak az író korai halála által lezárt) életműnek talán csupán Iványi Ödöné tekinthető, csúcsPontján egy, a kor új valóságát szélesen ábrázoló regénnyel, *A püspök atyafiságával*.

Az átalakulással jelentkező új egyéni és társadalmi viszonylatok reális bemutatása a változás harmadik tüneteként, új ábrázolási módszerek alkalmazását is megköveteli. Így lép előtérbe az alakuló új irodalomban az önmagát túlélt romantikával szemben a realizmus igénye, illetve például Bródynál már a naturalizmus is (felhasználva a kor filozófiai gondolkodását olyannyira befolyásoló darwinizmust is). A romantika, mely (másodrendű írói is hamar kihalván) már csak Jókai munkásságában kí-séri végig a kort, sajátos módon Iványi Ödönnél kezd visszatérni, ám már nem a régi, Jókai által folytatott vonalat követve tovább, hanem új, modern érzelmek felé mutató, szinte már stilizált formájában.

A megváltozott társadalmi feltételek azonban a kultúrától – és elsősorban az irodalomtól – nem csupán a valóság új elemeinek érzékelését és ezek reális, vagy éppen már naturális ábrázolását követelték meg: mindenből szükségszerűen következett annak igénye is, hogy az író foglaljon állást e változásokkal szemben: olyan igény, mely az író perspektíváit is alkalmas volt érzékeltetni. Az irodalom válasza erre az igényre a birtokos nemesség hanyatlásának és átmentési kísérleteinek felismerésén és többé-kevésbé éles bírálatán túl már nem egységes: például a Rákosi Jenő és a köréje csoportosult, jórészt a polgári átalakulással szóhoz és szerephez jutott polgári és kispolgári írócsoport, magától Rákosi Jenőtől kezdve a *Borsszem Jankó*-t szerkesztő Ágai Adolfig, már az új, polgáriasodó viszonyoknak a deáki liberalizmus jegyében álló minél teljesebb stabilizálásában látja a fejlődés követendő irányát. Ennek keretében egyaránt tudomásul veszi a birtokos nemesség hanyatlását és kísérleteit megrendült gazdasági pozíciójának erőteljes politikai pozíciókkal való felcserélésére, – majd a korszak vége felé elutasítja a kialakult struktúra, s benne saját helyzetének akár a nemzetiségek, akár a választójog kibővítése révén a szélesebb tömegek javára való bármely módosítását. Más, politikailag elsősorban a Függetlenségi Párt felé orientálódó csoportok, de például

a Tisza mellett némi cinizmussal kitartó Mikszáth is, a viszonyok további határozott demokratizálásának szükségeségét sugalmazzák, ha ők sem mindig következetesen. A konfliktusok azonban ezen a síkon korszakunkban még csak érlelődnek: nyílt kirobbanásuk, jórészt ugyanezen személyek és csoportok munkásságában és irányai körül, csak a századfordulóra fog bekövetkezni. Ekkorra azonban e konfliktust már a munkásmozgalom irodalmi vetületének első termékei is befolyásolni fogják.

A társadalmi változás azonban sokszoros áttételeken át nemcsak a prózában, hanem a költészetben – főleg az Arany eposzai és balladái után a korszerű költői kifejezésben egyeduralomra jutó lírában – is megtalálja a maga kifejezését. A valóság képének fellazításával és ennek során az általános emberi érzelmek kifejezésére törekedve szinte természetesen a hangulatok rögzítése lép előtérbe elsősorban, s a korban legnagyobb hatással Reviczky Gyulánál, aki magával a „kozmopolita” költészetet bíráló Arany Jánossal száll vitába és a költészet nép-nemzeti formáival is tudatosan szembefordul; kortársánál, Komjáthy Jenőnél pedig a törekvés éppenséggel a miszticizmusban, filozofikus törekvésekben jelentkezik (bár ezektől nem teljesen függetlenül megszólal egy szocialisztikus hang is). A 80-as évek egyes kevéssé jelentős, de nem értéktelek költőinél (közülük még Endrődi Sándort emelhetjük ki) ezután már a preszimbolizmus is megjelenik. E folyamat kibontakozása során a költészet immár végleg eltávolodik attól, a kiegyezési éveket még annyira jellemző társadalmi pszichikumtól és az azt tükröző lírától, melyet a még hanyatlásában is magabiztos liberalizmus, illetve a nép-nemzeti irodalom normái határoztak meg, de egészében is csupán átmeneti mozzanataként egy olyan folyamatnak, mely teljességeben már csak a 20. század első évtizedeiben fog megmutatkozni.

Irodalom és közönség a színpadon minden műfajnál szorosabb, közvetlenebb kapcsolatát ismerve, nem lehet meglepő, ha a társadalmi változás: az elakadt nemesi és paraszti polgárosodás legelevenebb, legkonkrétebb (ha nem is szükségképpen legszínvonalasabb, legmélyebb) ábrázolását a színpad fogja nyújtani. A népszínmű egyes, még e korban is nagy sikerű darabjai – Tóth Ede: *A falu rossza* (1875), Csepreghy Ferenc: *A sárga csikó* (1877), *A piros bugyelláris* (1878) – ellenére a valóságos népélettől már elszakadt: hiszen egyre inkább egy meg nem valósult paraszti kispolgárosodás életformájának és problémáinak nosztalgikus kulisszait és

zenei formáit alkalmazza, és a kispolgárosodás szerény lehetőségeit éppen hogy a falun kívül vagy legalábbis a paraszti sorból kilépve megtalált városi-mezővárosi nézőre, esetleg falusi kisiparosi közönségre számít. Ezzel párhuzamosan a 70–80-as években bontakozik ki a polgár új világát bemutató francia társalgási drámák mintájára szerkesztett magyar polgári színmű. Kezdetei már az 50–60-as évek elején megjelennek, elsősorban Szigligeti Edének egyes, már a népdráma lehetőségét is felvillantó darabjaival, a színpad uralkodó műfajjává (kezdetben az újromantikának a változás ábrázolásától visszariadva egy fél történeti, fél pedig mesevilágba és annak problémái közé húzódó intermezzójával is párhuzamosan) azonban a 80-as évek közepére gyakorlatilag egyetlen szerző, Csiky Gergely munkássága révén válik. Csikynél a reális változás lép a színpadra, valódi alakjaival, s abban is reálisan, hogy a polgári átalakulás problémái itt elsősorban a birtokos nemesi polgárosodás szintjén és viszonyai között jelennek meg: ennek részint komikus, részint ellenszenves, tasztó vonásaival, ám minden együttérzés vagy részvét nélkül a végül is pórul járt vagy hoppon maradt hősök iránt. (Igaz, hogy eközben, a polgárosodás e szakaszában még nagyon is érthető módon, magát a polgári értékrendet és világot nem éri sérelem, sőt többnyire szemrehányás sem.) Csiky tehetséges és jó szemű ember, darabjait a Nemzeti Színház nagy gárdája adja elő a kor már realistának nevezett színpadán, annak díszleteivel, színészmozgatásával. Érthető tehát a darabok többnyire hatalmas, nem egy esetben máig is elérő és ma is ismétlődő sikere, de érthető az is, ha olvasásuk közben a kor átmeneti vonásai ütköznek szemünkbe mind a problémákban, mind a válaszban. A valódi polgárnak (és a polgár valódi konfliktusának is) megjelenése a színpadon így (az 1870-es évek elejének egyes, a klasszikus liberalizmus kritikáját tükröző, eszmeileg fontos, de dramaturgiailag még éretlen kezdeményeitől eltekintve) a következő korszakra, a századvégnek a valódi polgárosodás széles kibontakozását is meghozó évtizedeire fog vární.

A próza, a költészet és a drámai műfajok fejlődése (ennek során a változás egyre határozottabb ábrázolásával) azonban már nem teljesen spontán módon, vagy csupán az irodalom (s ezen belül a sajátlag magyar irodalom) valamely autonóm, nemzetileg is zárt fejlődésének szabályai szerint és kereteiben megy végbe. Útját egyrészt a nagy társadalmi változás sodrában a közönség összetételében is végbement változással együtt járó új

olvasói igények, s az ezekre felelve fordításban megjelentetett egyre gazdagabb és sokoldalúbb külföldi irodalom hatása és versenye, másrészről a hazai irodalmi kritika (részben a fordítások kiválasztását is befolyásoló) egyre élesedő tekintete is kíséri.

E két tényező közül a fejlődés szempontjából kétségtelenül a fordítások mintegy csendes kihívása bizonyult a nagyobb jelentőségűnek. A magyar irodalomban (már reformkori kezdeményeket folytatva ugyan) ez a korszak kezdi meg betölteni a világirodalmi tájékozottság korábban nagy – bár a német anyanyelvű polgárság, s a németül értő jobb módú magyar nemesség, hivatalnokság és az értelmiiség számára a német irodalom, illetve a németre történt fordítások révén még ekkor is valahogy áthidalta – hézagait. Most azonban a csak magyar nyelvű olvasóközönség számára is megnyílnak a világirodalom kapui. Először a klasszikusok felé, akiknek a Kisfaludy Társaság gondozásában immár egész életműve is napvilágot lát: Shakespeare (1864–1879), Arisztófánesz (1871–1874), Molière (1863–1882), Racine (1872–1875) művei most jelennek meg. A Kisfaludy Társaság kiadja a világirodalom nagy eposzait is, 1887-ben Csiky Gergely lefordítja Szophoklészét, 1872–73-ban megjelenik a *Don Quijote* teljes fordítása is. Ezekben a világirodalmi műveltséget mintegy megalapozó s folyamatosan fordított és publikált klasszikusokon kívül a korszak nagy változása a fordításirodalomban is megfigyelhető: a magyar irodalomban bekövetkező változásoknak okozata, de részben okaként is. Az 1860–70-es években, megfelelően az akkor alapjainak hanyatlása ellenére is még uralkodó klasszikus liberalizmus az irodalom nép-nemzeti normáival jól összeférő társadalmi és magatartási eszményeinek, a kor angol, francia és orosz romantikus realizmusának legjelesebb művei kerülnek fordításra: részint Dickens, Thackeray (és a modern angol irodalomról Taine), az esszéisták közül Macaulay; részint Puskin, Gogol, Turgenyev – utóbbinak a 70-es évektől már a kritikai realizmusba áthajolva, „felesleges” hőseivel a hanyatló magyar birtokos nemesség dilemmáját is felvető – munkái. Jellemzően, a legkövetkezetesebben polgári viszonyokat tükröző Balzac-tól alig kerül valami fordításra, ehelyett a francia fordítások között Dumas, Octave Feuillet uralkodik; a kortárs francia irodalom hatása elsősorban a – ha sokban felszínesen is – valóban polgári viszonyokat tükröző színpadi műveken (Scribe, Sardou darabjain) át érvényesül.

A változás 1880 után válik érezhetővé: a polgárosodás új szakaszával az új polgárság az irodalmat és a könyvkiadást fokozottan jövedelmező üzletté tevő s így azt a reális – ha nem is szükségképpen mindig a legmagasabbrendű – társadalmi igényekhez közelítő kibontakozásának új igényeivel. A 1880-as években e változások és a nyomukban kibontakozó új érzékenység jegyében jelenik meg magyarul a modern kortársi francia irodalom is: Zola (*Germinal*, 1886), és novelláival Maupassant, Daudet; másrészről az orosz realizmus: Tolsztoj (*Háború és béke*, 1886; *Anna Karenina*, 1887; *Kreutzer szonáta*, 1890); és Dosztojevszkij (*Bűn és bűnhódés*, 1888; *A Karamazovok*, 1889). A költészettel a modern nyugati eredmények követése lassúbb: a német irodalomból Goethe és Heine uralkodik; a franciaik esetén a romantikusok után csak a 1880-as évek végén jelennek meg a parnasszisták fordításai; 1886-ban ugyan már olvasható Baudelaire fordítása is, de az évtized végéig alig követi több; Verlaine-t csak a 90-es években kezdi fordítani.

A fordításoknak sokban a magyar irodalom útját is magyarázó sora mellett az irodalom fejlődését másik oldalról a szélesedő kritika igyekezett befolyásolni: immár nemcsak magukat az irodalmi jelenségeket értékelve, hanem érzékeltetve a mögöttük álló mélyebb politikai-társadalmi magatartásokat és konfliktusokat is. Az átmeneti korszakra jellemző polarizáltság azonban itt is megfigyelhető. Egyik oldalon Gyulai Pál áll, aki az 1860-as évek végére még az abszolutizmus élményének hatása alatt megszilárdult felfogásának megfelelően végig megmarad a deáki liberalizmus politikai és a népies-nemzeti irányzat – ennek csúcsát és normáját Aranyban látó – irodalmi-esztétikai alapján. Ezt képviseli az irodalompolitika minden nagy jelentőségű pozícióiban is, melyeket a 70–80-as évek folyamán már lassan minden a saját kezébe von össze az egyetemi katedrától, a Budapesti Szemle szerkesztőségén, a Kisfaludy Társaság elnökségén át egészen sokrétű kiadói, akadémiai funkcióig. Megrendíthatetlen következetességgel: a nép-nemzeti irodalom normáihoz mérve nemcsak Jókai ellen hadakozik haláláig, de szinte tudomásul sem veszi Vajda egyre elmélyültebb gondolati líráját, éppúgy, mint Tolnai munkásságát vagy Reviczky költészettel sem; Komjáthyt nem is ismeri.

Ha Gyulai ilyetén működésében a társadalmi változás és a ráépülő fejlődés egy magát már a kiegyezés idejére is túlélt reagálásának továbbbéléséről van szó (mely végül is némileg korszerűsödve – de éppen ezáltal még

a deáki liberalizmustól is sokban visszalépve – korszakunk végére Beöthy Zsolt emelkedő pályájában még majd újra is termelődik), ugyanakkor megjelennek a valódi polgárosodás kritikai igényei és szempontjai is. Elsősorban Péterfy Jenő az átmeneti korra ugyancsak oly jellemző irodalmi értékrendjében, amely egyszerűt már a modern analitikus lélektani realizmust képviseli, ám másrészt visszaretten a forradalmi és általában a radikális változás lehetőségétől, és értetlenül kerül szembe a 90-es évek olyan új irodalmi irányzataival is, melyek pedig (radikális szemléletüktől éppen nem függetlenül) egy új, még haladóbb objektív realista ábrázolás irányába mutathattak. Így a polgári fejlődés reális igényeit az irodalmi és irodalomtörténeti jelenségek értékelésében (tévedések től még nem mentesen), majd Riedl Frigyes ugyancsak a 1880-as évek elejétől induló, de éppen ezekben a funkcióiban majd csak a 1890-es évekre kibontakozó munkássága fogja érvényesíteni.

A kultúra nemzeti jellegének kifejezésében a század első felében szinte az irodaloméval azonos jelentőségű – sőt sokban irracionális elemei révén néha közvetlenebb érzelmi hatása miatt annál nemegyszer jelentősebb – zenei műveltségben a 19. század 70–80-as évei ugyancsak új kezdeményeket hoznak magukkal. Hasonlóan az irodalom elszakadásához a nép-nemzeti eszményektől, az új kezdemények a zenében is túllépnek a nemzeti romantikának a népies műdal és a csárdás a tömegkultúrában még évtizedekre nagyon is elterjedt nyelve által meghatározott keretein és mintákért az európai magas zenei műveltség korszerű eredményei felé fordulnak. Ebben kétségtelenül jelentős szerepe volt a társadalom polgárosodásával – elsősorban Budapesten és néhány nagyobb vidéki városban kibontakozó – hangversenyéletnek, ugyancsak Budapesten az önálló Operaház megnyitásának (1884), valamint Liszt a hazai zenei életre gyakorolt, hosszas budapesti tartózkodásai által kivált erősített közvetlen hatásának. A Zeneakadémia megalapítása és Liszt művészeti irányítása alá helyezése az új zenei nyelvnek nemcsak intézményes elismerését, hanem egyúttal a hazai magas zenei kultúrában kizárolagosságának és folyamatoságának biztosítását is jelentette.

A sajátosan nemzeti zenei nyelv meghatározására tett kísérletek persze nem szűntek meg. Maga Liszt is idős- és öregkori műveiben (az 1880-as évekből a *16–19. magyar rapszódiá*-ban, a *Magyar történeti arcképek*-ben, a *Csárdások*-ban) alkalmazott magyar elemeket, méghozzá már inkább

375. A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1890-ben

376. A Magyar Tudományos Akadémia székháza (előtte a koronázási domb)

377. A budapesti Egyetemi Könyvtár 1875-ben elkészült épülete

379. Than Károly

380. Kőnig Gyula

381. Zipernowsky Károly

382. Keleti Károly

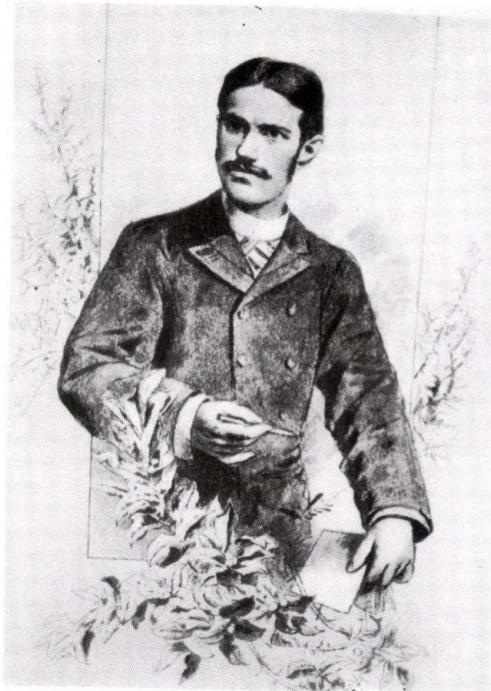
383. Horváth Mihály

384. Budenz József

385. Szinnyei József

386. Reviczky Gyula

387. Csiky Gergely

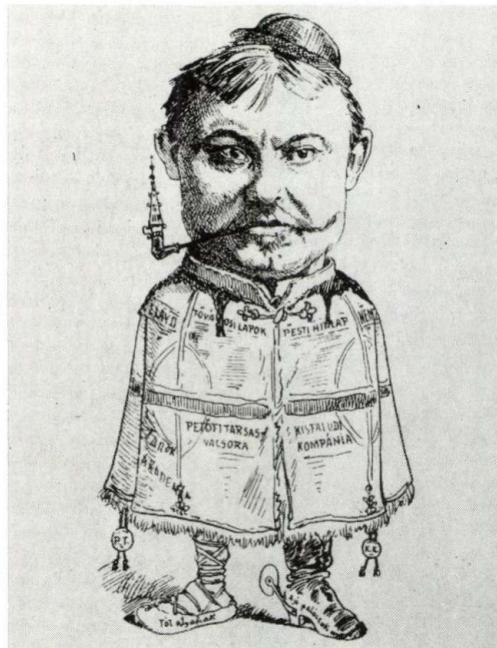
388. Mikszáth Kálmán

389. Gyulai Pál

390. Korabeli karikatúra Szigligeti Edéről

391. Korabeli karikatúra Mikszáth Kálmánról

392. Jókai Mór dolgozószobája a Bajza utcában

A HAZAI NEM-MAGYARAJKÚ

NÉPKÖLTÉSZET TÁRA.

ELŐ KÖTET.

TÓT NÉPDALOK.

KIADJA

A KISFALUDY-TÁRSASÁG.

PEST.

EMICH GUSZTÁV TULAJDONA.

1866.

TÓT NÉPDALOK.

FORDÍTOTTÁK

SZEBERÉNYI LAJOS, LEHÓCZKY TIVADAR, TÖRS KÁLMAN

BEVEZETTE

SZEBERÉNYI LAJOS.

KIADJA

A KISFALUDY-TÁRSASÁG.

PEST.

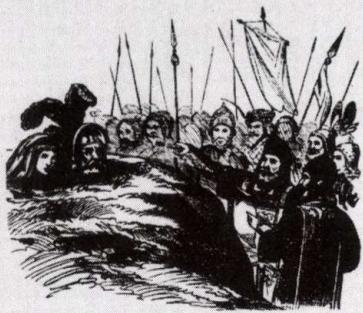
EMICH GUSZTÁV TULAJDONA.

1866.

REGÉK.

IRTA

JÓKAI MÓR

10 képpel.

BUDAPEST, 1874.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAUTAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVHODA.

A FALU URAI

REGÉNY

IRTA

TOLNAI LAJOS

BUDAPEST

PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1886

Megjelenik e lap
 minden vasárnap.

Városháztér 6. szám alatt.

Ide utazende minden szeret, mindenkor
 költemény, minden tiszteletbeli történet
 minden gyakorlat.

A NÉP SZAVA politikai hírlapja
 Üllői, függetlenség a kormány, a rendőrségről
 és az ellenzékről, a köztársaságról
 a szabadság népkörök a türgelés tiszabár.

Eloírásokról.

Egyéb évre 1 fűt. felüly 2 fűt. negyedévre 1 fűt.

Az elszállítási pénzök utánványokon a kiadó hivatalba
 városháza 6. szám alá küldendők.

Függetlenség!
 Szabadság nek!

Ülkörnyezet!

ot Gyűjtőknek
 HIRDETÉSEK
 Jegyzői, kölcsönzési, foglalási
 1 minden lapok kölcsön.
 Itt egy kölcsönös pénz sorak öröke
 Nyitvatartás 20 órás.

Polgárok! sorakozzatok a 48-as zászló alá.

Az idő feltártottanul halad előre.

Meg azoknak sem lehet feltártottanú kereket, a kiket
 szülesek s egyébb szerencse, anyagi hatalommal ruhazott
 fel, hogy ők vessék magukat a hatalas labar elől.

Menn kell nekik, mert különben eltipartotnak, vagy
 személytőrek - mint a kocsi kereki azzal kavics

kenytelelmi is felróbban a tűz, hogy be világítja a sötét
 ejszakát.

S aztan ott állhat a czár, aki a haragos kozakjaival,
 nem lesz o neki annyi hatalma, hogy vegyre is e nagy tűznek
 világít el földje a latni vagyok elől.

Es ez így megint mindennél - s ha tan készik is az alsó
 dics. - de végre is az nem marad el.

Van ugyan két gonosz hatalom, a mely az emberiséget
 minden lelki élménye címerében utána felszízik.

394. Olvasó parasztok egy ellenzéki hetilap fejlécén

395. Népkör egy alföldi városban

396. Az 1875-ben elkészült pesti Népszínház

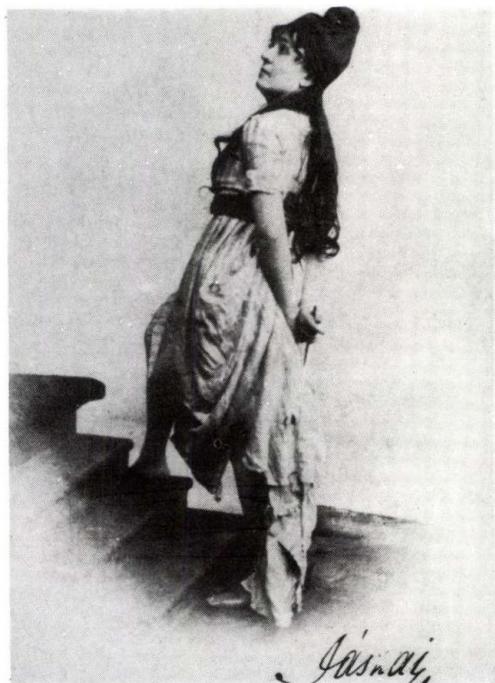

397. Ybl Miklós tervrajza a budapesti Operaházhoz

Blaha Lujza és Kiss Mihály

398. Blaha Lujza és Kiss Mihály a *Csingilingi-csárdás* című népszínműben
a pesti Népszínházban

399. Jászai Mari *Az Ember tragédiája*-ban
1884-ben

400. Márkus Emília a *Csongor és Tündé*-ben

401. Liszt Ferenc művészeti pályájának 50. évfordulóját ünnepli 1873-ban (Ülnék, balról jobbra: Haynald Lajos, kalocsai érsek, Liszt Ferenc, Mihalovics Ödön, Apponyi Albert gróf, Karácsányi Guido gróf. Állnak: Huszár Imre, Széchenyi Imre gróf, Augusz Antal báró, Richter János, Dunkel Norbert)

402. Erkel Ferenc

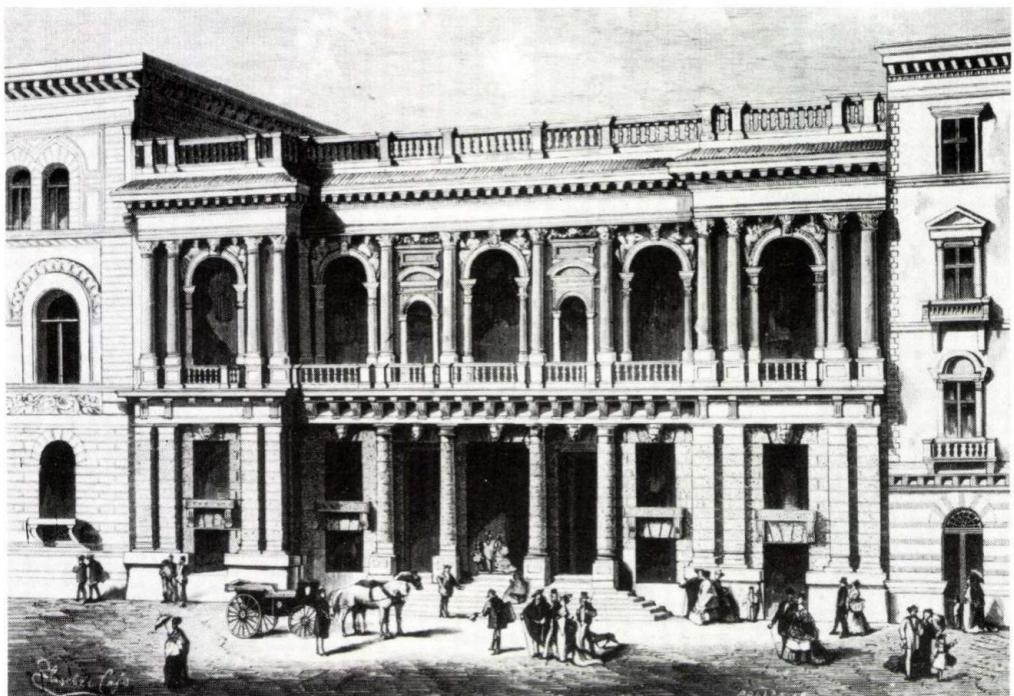
Vasarnap. 1880-ik evi júniosho 20-an
Komáromban. Nérey Ferencz ur termében
az EDISON-féle eredeti
PHONOGRAPH
-hargjíró-
(ne tessék a telephonnal összefevszteni)
fog a helybeli művő közösségek magyarazatok- és kísérletekkel bemutatni.
Kérjük a gépet a következő időben: 1000 március 10. hónapban.
A hangjíró, hangszerzőkönön phonograph a mechanika újabb és frényes fejlődésének eredménye, mely körülbelül hangszer, színpad, dallamok, szi színes dallamok, rezonansokból, a dobokról, stb. stb. minden, ami hálózás, vagy mechanikai rögzítés le, állandósítja, megőrökíti azokat, s amelyhez adja rögzítés, a hangszer hivatalnak, teljesen eredményes, akárhol vagy törmben.

Mostan e török művői hangszerök aleg leend alkalmak e gépeket találják azokat hosszabb idei leírására elhitt megnyitási, a phonograph (hangjíró) teljesítésére összetételek hiba meg e török művői közösségi azon található megfelelősekre, mely a művői csodálatos kelt, minősítet is, s ezt mellett tannaként ismertetik őket.

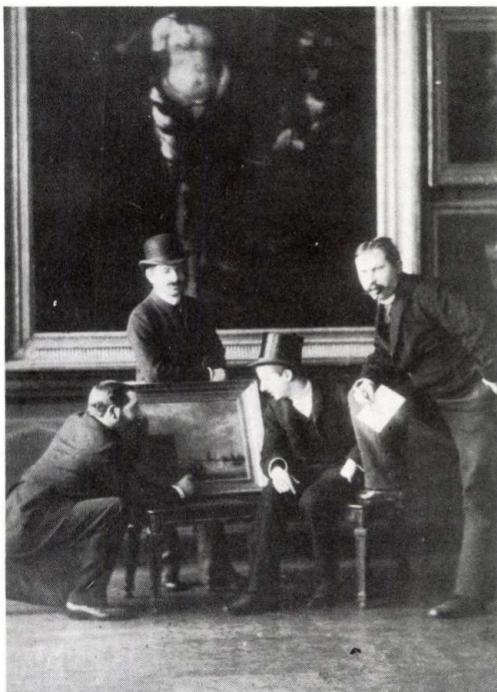
Helyáratok:
Az 1-60 kör sor számosai hely 1 fr., a többi 20 kr., előbbi 50 kr., katonai- és diákjegy 20 kr.

Kezdete d. u. pont 5 orakor. - vege 6 után.

403. Korabeli hirdetmény
Edison fonográfjának magyarországi bemutatásáról

404. A Műcsarnok a pesti Sugárúton

405. Képbírálat

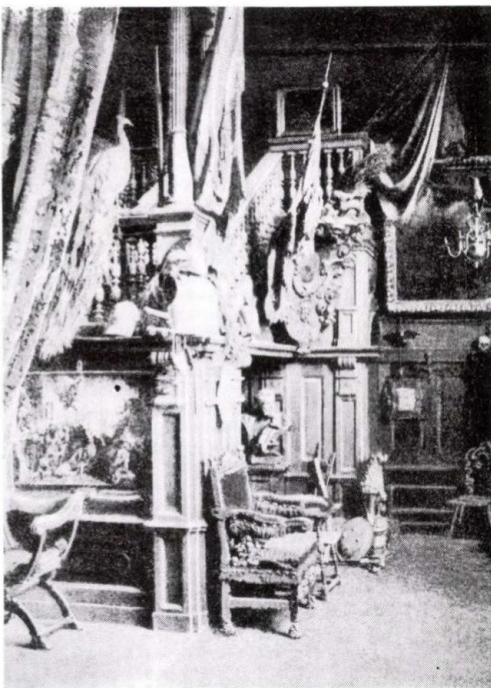
406. Izsó Miklós: *Táncoló paraszt* (1870)

407. Huszár Adolf műterme

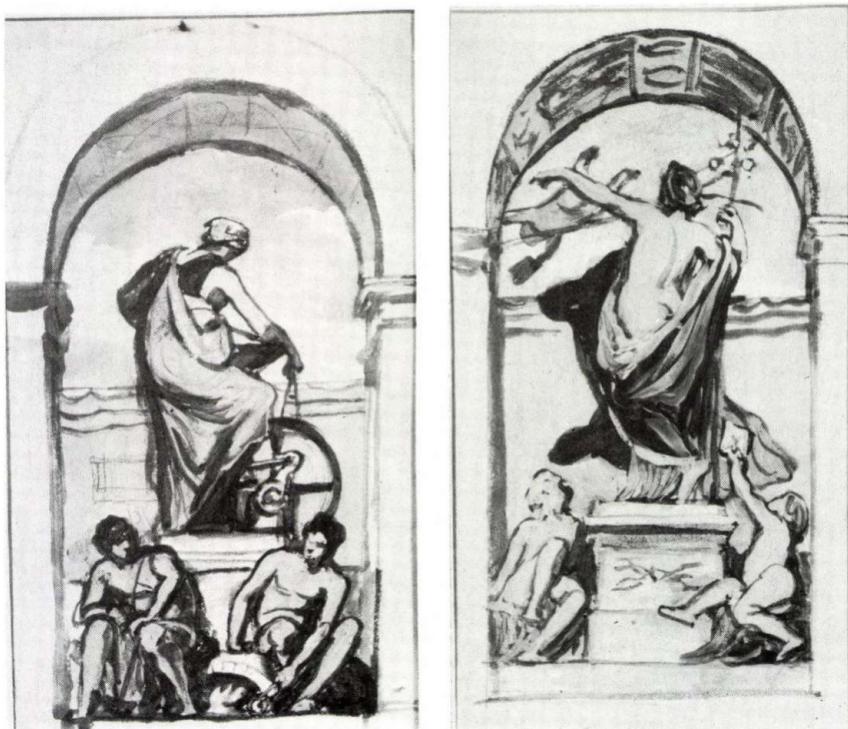
408. Benczúr Gyula: *Vajk megkeresztelese*
(1875)

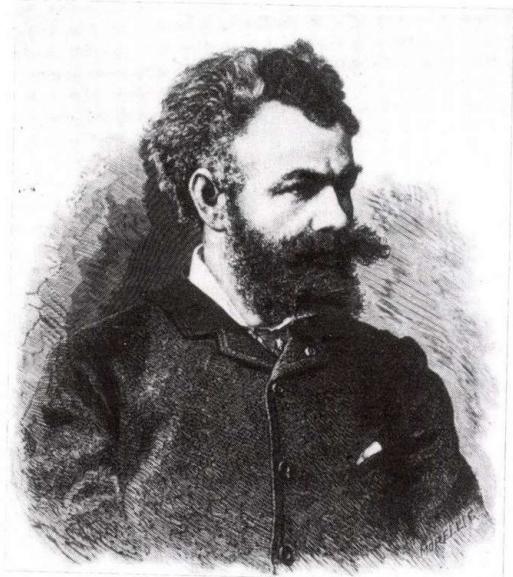
409. Benczúr Gyula műterme
a budapesti Festészeti Mesteriskolában

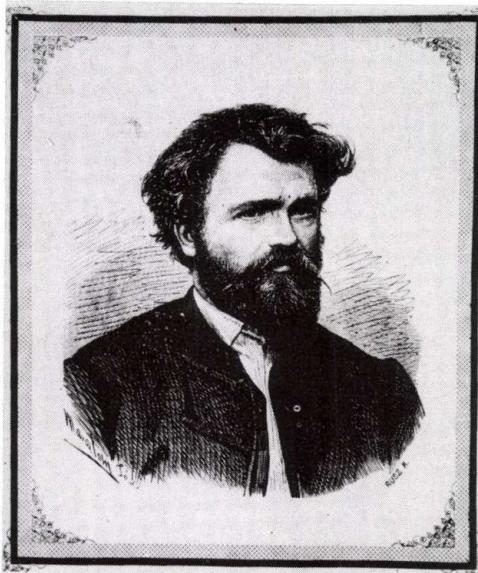
410. Skolnik Károly fényképészeti műterme Győrben az 1880-as években

411. Lotz Károly két vázlata a Keleti pályaudvar freskóihoz (1884)

412. Munkácsy Mihály

413. Izsó Miklós

414. Zichy Mihály

415. Ybl Miklós

416. Munkácsy Mihály: *Siralomház* (1870)

417. Szinyei Merse Pál: *Majális* (1873)